

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 21 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2021

Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum

Old Serakhs: City, Geography, History and Society

Mesut Can

*Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoęlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
İslam Tarihi Anabilim Dalı*

*Assist. Prof., Karamanoęlu Mehmetbey University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Islamic History*

Karaman / Turkey

mesutcan42@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0001-9915-9238>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.904735

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 28.03.2021

Accepted / Kabul Tarihi: 05.05.2021

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2021

Cite as / Atıf: Can, Mesut. "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum". Marife 21/1 (2021), 409-438. <https://doi.org/10.33420/marife.904735>

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır."

e-ISSN: 2630-5550

www.marife.org

Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum

Özet

Yâkût al-Hamevî'nin (ö. 626/1229) coğrafya eserinde kaydettiği rivayete göre Serahs, Keykâvus'tan sonra tahta geçen I. Dârâ'nın oğlu I. Serhas adına Ahamenî İmparatorluğu döneminde (MÖ 559-330) inşa edilmiştir. İsmi de bu Pers hükümdarından almıştır. Mevcut arkeolojik veriler de şehrin Ahamenîler zamanında kurulduğunu ortaya koymaktadır.

Eski Serahs şehri, günümüzde İran ile Türkmenistan arasında doğal bir sınır teşkil eden Tecen Nehri'nin sağ yakasında, nehirden ayrılan bir kolun beslediği alt kollar tarafından oluşturulan vahada yer almaktadır. Arkeolojik veriler Serahs'ın, vahanın Demir Çağı yerleşimlerini besleyen nehir kollarının dağıtım noktasında yer aldığını ortaya koymaktadır. Bu sebeple inşa edildiği tarihlerden itibaren şehrin vahanın idare merkezi olduğu söylenebilir. Müslüman coğrafya müellifleri eserlerinde Serahs'a bağlı kırsal yerleşimin oldukça az olduğuna işaret etmekte ve şehre bağlı iki nahiyeye, bir rustâk ile yirmi dört köyeye yer vermektedirler. Konum açısından Horasan'ın büyük şehirlerinden, aynı zamanda bölgelerinden olan Merv ile Nişabur arasında yer alan Serahs, ilk dönem coğrafi kaynaklar tarafından Merv'e bağlı kabul edilmiştir.

Serahs, Müslümanlar bu topraklara gelmeden önce birçok imparatorluk tarafından ele geçirildi. İlk olarak, doğu seferine çıkan Yunan-Makedon kralı Büyük İskender tarafından fethedilen şehir, onun ölümünden sonra muhtemelen Selevkosların idaresine geçti. Ardı sıra Partların, muhtemelen Ak Hunların ve yaklaşık dört asır kadar Sâsânîlerin idaresinde kaldı. Hz. Ömer zamanındaki ilk fetih dalgasında Sâsânî İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından, Hz. Osman zamanındaki Horasan fetihleri esnasında Abdullah b. Hâzîm (ö. 72/691) tarafından sulh yoluyla fethedilerek İslam topraklarına katıldı (31/651-52). Serahs'ta Emevî ve Abbâsî idaresi (Tâhirîler dahil) altında nispeten huzurlu ve istikrarlı bir devir yaşandığı söylenebilir. Ancak Tâhirîlerden sonra bölgede Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular arasında mücadelelerin yaşandığı görülür. Dandanakan Savaşında (431/1040) kesin bir zafer elde etmeleriyle Serahs uzun bir süre Selçuklu Devleti idaresinde kalmıştır. Özellikle Sultan Sencer devri, Serahs'ın maddî, ilmi ve kültürel manada geliştiği bir zaman dilimi olmuştur.

Müslüman idaresi altında Serahs'ın gerek fizikî gerekse sosyokültürel yapısında büyük değişim yaşandığı görülür. Şehrin fizikî yapısındaki en köklü değişim, diğer Horasan şehirlerinde olduğu gibi rabad biriminin şehre eklenmesidir. İslâm coğrafyacıları her ne kadar bir kuhendiz (iç kale) işaret etmeseler de günümüzde Serahs Kalesi olarak adlandırılan kısım şehrin kuhendizi'dir. Böylece Serahs'ın kuhendiz, şehristân ve rabaddan oluşan üçlü şehir tipolojisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. İslâmî dönemde şehrin yaşam merkezi şehristandan rabada doğru kaymış ve yerleşim alanı genişlemiştir.

Şehrin fizikî değişiminden belki de daha önemlisi, şehrin toplumsal hayatında Müslüman Araçların, dolayısıyla kültürel hayatında İslâm'ın rol almaya başlamasıdır. Özellikle Abbâsîler devrinde, mevâlî politikasındaki olumlu gelişmelerin Serahs'ta da İslâmlaşmaya katkısı olduğu görülür. Nitekim Serahs'ın elit tabakasına mensup olduğu anlaşılan Fazl b. Sehl es-Serahsî (ö. 202/818), Me'mun (salt. 813-833) zamanında Müslüman olmuş, vezirlik makamına kadar yükselmeyi başarmıştır. İslâmlaşmanın Tâhirîler, Sâmânîler ve Gazneliler zamanında aynı hızla devam ettiği, Selçukluların geldiği tarihlerde bölgeye neredeyse tamamen İslâm'ın hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Bunun en başta gelen göstergelerinden biri, İslâm coğrafyacılarının Serahs'tan elde edilen vergiye dair kayıtlarıdır. Fethi esnasında anlaşma metninde yer alan vergi gelirlerinin daha sonraki dönemlere ait kayıtlarda gitgide düştüğü görülmektedir. Tecen Nehri'nin kollarının Serahs Vahasına sağladığı suyun düzensizliğine bağlı olarak tarımsal üretimdeki bir azalmaya işaret etmesi muhtemel olmakla birlikte, bize göre bundan daha etkili olan husus, Horasan'ın genelinde olduğu gibi Serahs Vahasında da İslâmlaşmanın hız kazanmasıdır. Bilindiği üzere Horasan'daki Emevî devrinin en önemli sorunlarından birisini, ihtida ederek Müslüman olanlardan alınmaya devam eden vergiler teşkil etmekteydi. Tarihi kaynaklarda sorunun devam ettiğine dair herhangi bir kayıdın olmayışı, Abbâsîlerle birlikte ihtidaların önündeki en büyük engelin kalktığını, dolayısıyla İslâmlaşmanın hız kazanarak gayrimüslimlerden alınan vergilerdeki söz konusu düşüşün yaşandığını söylememize imkân vermektedir.

Selçukluların bölgeye gelişinin (426/1035) en önemli sonuçlarından biri hiç şüphesiz Türk iskânıdır. Bu tarihten itibaren bölgedeki diğer etnik ve kültürel unsurların nüfuzunun azaldığına, Türk topluluklarının ve kültürünün izlerinin kalıcı hale geldiğine şahit olunmuştur. Tüm Horasan'da olduğu

gibi Serahs'ta da Moğol istilasının etkileri yıkıcı olmuş, Timurlular devrindeki imar faaliyetlerine rağmen şehir eski görkemli günlerine bir daha dönememiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Serahs, Orta Asya, İslâmlaşma, İslâm Şehri.

Old Serakhs: City, Geography, History and Society

Summary

According to the account of Yāqūt al-Ḥamawī in his geography work, Serakhs was built during the Achaemenid Empire (559-330 BC), in the name of Serhas I, the son of Dārā I, who took the throne after Kay Kā'ūs. Therefore, it got its name from this Persian ruler. The available archaeological data reveal as well that the city was founded during the time of the Achemenids.

The Old Serakhs is located in Southern Turkmenistan, on the right bank of Tedjen River, which constitutes a natural border between Iran and Turkmenistan, in an oasis formed by the lower branches fed by a tributary from the river. Archaeological data also reveal that Serakhs was located at the distribution point of the river tributaries feeding the Iron Age settlements of the oasis. For this reason, it can be said that the city was the administrative center of the oasis from the beginning. Muslim geography authors point out in their works that the rural settlement of Serakhs was quite low and they record two sub-districts, one rustāq and twenty-four villages. Located between Marw and Nişāpūr, two of the major cities and also regions of K̲h̲urāsān, Serakhs was accepted as a part of the Marw region by the early geographical sources.

Serakhs was conquered by many empires before the Muslims came to these lands. First, the city was conquered by the Greek-Macedonian king Alexander the Great on his eastern expedition, and probably then passed under the rule of Seleucids after his death. It remained once under the rule of the Parthians, then possibly the White Huns, and the Sāsānids for the last four centuries. After the collapse of Sāsānid Empire in the first wave of conquest in the time of 'Umar (I) b. al-K̲h̲aṭṭāb, it was conquered peacefully by 'Abd Allāh b. 'Āmir during the conquests of K̲h̲urāsān in 'Uṭṭmān's time and joined Islamic lands.

It can be said that there was a relatively peaceful and stable period in Serakhs under the Umayyad and 'Abbāsīd (including Ṭāhirids) rule. However after the Ṭāhirids, it is seen that there were struggles between the Sāmānids, Ḡhaznavids and Saldjūkids in the region. Having achieved a decisive victory in the Dandānkān War (431/1040), Saldjūkids ruled Serakhs for a long time. Especially the era of Sultan Sandjār is a time when Serakhs developed in material, scientific and cultural terms.

Under the Muslim administration, it is seen that Serakhs experienced a great change in both physical and sociocultural structure. The most radical change in the physical structure of the city is that rabad became part of the city topography as in other cities in K̲h̲urāsān. Although Islamic geographers did not point to a Kuhandiz, the architectural structure so-called Serakhs Castle was the Kuhandiz. Thus, it is understood that Serahs has a triple city typology of Kuhandiz, ş̲h̲ahristān and rabad.

Perhaps more important than the physical change of the city was that Muslim Arabs, hence Islam, began to play a role in the social life of the city. It can be said that especially the moderate policy followed against Mawālī contributed to Islamization in Serakhs during the 'Abbāsīd period. As a matter of fact, al-Faḍl b. Sahl converted to İslam in time of al-Ma'mūn and managed to rise to the rank of vizier. We can say that Islamization continued at the same pace in the era of Ṭāhirids, Sāmānids and Ḡhaznavids, giving rise to islam almost dominating the region during the arrival of Saldjūkids.

One of the most important consequences of Saldjūkid domination in the region (426/1035) is undoubtedly the settlements of Turks. Since that time, it has been witnessed that the influence of other ethnic and cultural elements in the region has decreased and traces of Turkish communities and culture have become permanent. As in all K̲h̲urāsān, the effects of Mongolian invasion (1221) in Serakhs were devastating, so the city could not return to its glorious days despite the development activities during the Timūrid period.

Keywords: Islamic History, Serakhs, Central Asia, Islamisation, Islamic City.

Giriş

Eski Serahs, Güney Türkmenistan'da, Tecen Nehri'nin orta havzasında yer almakta olup, birkaç mimari yapı dışında neredeyse yok olmuştur. Vahanın günümüzdeki idare merkezi, modern Serahs'tır. Kadim şehirle aynı adı taşıyan

günümüz Serahs'ı, Kaçarların Horasan valisi Abbas Mirza'nın 1832 yılında Serahs'ı alması¹ sonrasında halkın şehri terk ederek vahanın kuzeyine yerleşmeleriyle teşekkül etmiştir.² Tecen Nehri'nin sol yakasında, İran sınırları içinde kalan yerleşimi de dahil edersek, birbirine yakın topraklarda aynı adı taşıyan üç şehrin varlığından bahsedilebilir. Bu sebeple, literatürde 1860'lardan sonra en eski tarihli olan Serahs'ı diğerlerinden ayırt etmek için "Eski Serahs" tabirinin kullanılmaya başlandığı görülmektedir.³ Çalışmanın başlığında da aynı ifadenin kullanılması uygun görülmüş, ancak metin içerisinde çoğunlukla Serahs ifadesiyle yetinilmiştir.

Yerli yazında Serahs şehrine dair ansiklopedik bilgiler ile sanat ve mimari alanı dışında kayda değer bir çalışmanın bulunmayışı,⁴ bu çalışmanın yapılmasında etkili olmuştur. Horasan'ın diğer komşu yerleşimleri olan Merv ve Nişabur gibi şehirlere nispetle kaynaklarda Serahs'a dair tarihî kayıtlar oldukça yetersiz, aynı zamanda veriler dağınık ve özdür. Bu açıdan çalışmamız, Orta Çağ İslâm coğrafya kaynakları başta olmak üzere tarih ve biyografi türü eserlerde Serahs'a dair dağınık haldeki malumatın derlenerek makale başlığında belirtilen tasnifle sunulmasını amaçlamaktadır. Yanı sıra, vaha temelli şehir, İslâm şehrinin oluşumu, İslâmlaşma, Horasan fetihleri ve iskân gibi birçok hususta yeni ve destekleyici bilgiler elde edilmesi de çalışmanın diğer amaçları olarak sayılabilir. Moğol istilasası (1221), çalışmanın nihai sınırı kabul edilmiştir.

1. Kuruluşu ve İslâm Öncesi Tarihi

Şehrin İslâm öncesi devrine dair yazılı kaynaklara dayanan bilgilerimiz İslâmî döneme nazaran daha kısıtlı olup arkeolojik verilere ve ikinci el kaynaklara dayanmaktadır. Ne var ki, bölgeye ve özellikle Serahs'a dair arkeolojik çalışmalar da henüz yeterli düzeyde olmayıp, bir kısmı halen devam etmektedir. Uzmanlara göre Tecen Nehrinin hayat verdiği Serahs Vahası, Orta Asya'ya özgü vaha temelli şehirleşmeyi temsil eden en batıdaki bölgedir. Ayrıca bu topraklar, Demir Çağı yerleşim modelinin anlaşılması açısından son derece önemli görülmektedir.⁵

İslâmî kaynaklar içerisinde Serahs'ın kuruluşuna dair yegâne bilgiler, Yâkût el-Hamevî tarafından verilmektedir. Müellif, Serahs isminin aslının "Serhas" olduğunu, söylentiye göre şehrin bu ismi Keykâvus zamanında buraya yerleşen güç, kudret sahibi ve zalim birinden aldığı kaydeder. Bu şahıs, şehri imar eden ve inşasını tamamlayan kişi olarak belirtilir. Rivayetin devamında Farslardan gelen bilgiye yer veren müellif, bahse konu şahsın adının Serhas b. Hûzerz olduğunu, Fars hükümdarı Keykâvus'un bu toprakları ona ikta ettiğini, burada onun için bir şehir

¹ Resul Şahsi, "Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Akîm Kalan Devletleşme Teşebbüsü (1846 – 1877)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2020), 76.

² Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki mimari eserler: XI-XVI. yüzyıl* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1999), 23, 65.

³ Barbara Kaim, "Parthian Settlements in the Serakhs Oasis", *Parthica* 10 (2008), 129.

⁴ bk. Sayan, *Türkmenistan'daki mimari eserler*, 23-71; Yüksel Sayan, "Serahs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/539-542.

⁵ Nazarij Buławka, "The Yaz I-III Settlement Pattern in the Serakhs Oasis, Southern Turkmenistan", *Iran* 55/2 (2017), 143.

inşa ederek şehre adını verdiğini aktarmaktadır. Daha sonra Zülkarneyn lakabıyla anılan Büyük İskender, şehrin *medînesini* (*şehristânını*) muhkem hale getirmiştir.⁶ Rivayette geçen Serhas b. Hûzerz'in kim olduğu açık değildir. Ancak, Ahamenî İmparatorluğu'nun kurucusu Büyük Keyhüsrev'in oğlu Keykâvus'un krallığı dönemine işaret edilmesi, adı geçen Serhas'ın Keykâvus'tan sonra tahta geçen Dâra'nın oğlu I. Serhas olabileceğini akıllara getirmektedir.

Arkeolojik çalışmalar da Serahs'ın Ahamenîler devrinde kurulduğuna işaret etmektedir. 1953 yılında Serahs'ın antik yerleşiminde yapılan keşif kazıları sonucunda Ahamenîler dönemine tarihlenen kerpiç sur duvar kalıntıları ortaya çıkarıldı. Ardından, şehristân/medîne kısmının kuzey kesiminde gerçekleştirilen ikinci açmanın sonuçları da buradaki en erken yerleşimin Ahamenîler dönemine tarihlendirilebileceğini teyit etti.⁷ Bununla birlikte Serahs Vahası'ndaki ilk insan yerleşimi Serahs şehri değildi. Günümüzde neredeyse terk edilmiş halde olan vaha, MÖ 4. binyılda bile insanları cezbeden, verimli toprakları ve bol suları ile yoğun nüfuslu bir bölgeydi. Yapılan araştırmalar vahada onlarca höyüğün var olduğunu, bunlardan bazısının Serahs şehrinden daha eski tarihlere uzandığını ortaya koymuştur. Halihazırda vahanın doğrulanmış en eski yerleşim yerinin, en azından Orta Tunç Çağı'na kadar uzandığı belirtilmektedir. Ancak vahanın aktif gelişimi, yaklaşık üç bin yıl önce, Demir Çağı'nın başlarında başlar. Serahs'ın da sonlarına doğru kurulduğu Demir Çağında,⁸ vahadaki yerleşim yerlerinin sayısında ve yerleşme boyutlarında bir artış olduğu tespit edilmiştir.⁹ (Bk. Şekil 1: Serahs Vahası'nın Arkeolojik Yerleşimleri Haritası)

Serahs, Horasan ve Orta Asya'da örneklerine sıkça rastlanıldığı üzere, bir vaha şehridir. Vaha temelli yerleşim modelinde bir şehir kurulurken kimi zaman bir diğeri terkedilmektedir. Bu yer değiştirmenin arkasındaki nedenlerin başında çoğunlukla toprakların aşırı sulamaya bağlı olarak tuzlanması, nüfus artışı ve sulama yetersizliği yatmaktadır. Arkeolojik çalışmalarda, Serahs Vahası'nda da bahsi geçen durumun yaşanmış olabileceği ileri sürülmektedir. Buna göre; ilk yerleşimler Serahs Vahası'nın kuzeyinde, Tecen'in ikinci alt deltası olan Geoksyur Vahası'nda kurulmuştur. Ardından vaha, MÖ 3. binyılda büyük ölçüde terk edilmiş, MÖ 1. binyılın ilk yarısında, suların daha bol olduğu yukarı kesimlere (güneye) doğru kaymıştır. Böylece, günümüzde yerel halk tarafından Salır-yap diye adlandırılan ve Serahs Vahası'na ulaşan kolları besleyen ana kanal, Tecen'in sağ kıyısında ortaya çıkmıştır. Salır-yap, yaklaşık 10 km aşağıda, iki yan dal olan Hana-yap ve Karaman-yap'ı beslemektedir. Birkaç kilometre aşağıda ise, bir yanal ağın olduğu Kiçi-ağa-yap ve Ata-yap olmak üzere iki ana kanala daha ayrılmaktadır. (Bk. Şekil 1: Serahs

⁶ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1995), 3/208.

⁷ Kaim, "Parthian Settlements in the Serakhs Oasis", 129; Ruslan Muradov, "Architects of Serakhs", *The International Illustrated Journal Turkmenistan (in Russian and English)* 1-2 (154-155) (2018), 75.

⁸ Serahs Vahası'nın Demir Çağı yerleşimleri, arkeolojik çalışmalarda Yaz Kültürü (I-III) şeklinde ifade edilmektedir.

⁹ Buławka, "The Yaz I-III Settlement Pattern in the Serakhs Oasis, Southern Turkmenistan", 144; Muradov, "Architects of Serakhs", 75.

Vahası'nın Arkeolojik Yerleşimleri Haritası) Tam da bu noktada konumlanan Serahs'ın MÖ 7. yüzyıldan itibaren Kiçi-ağa-yap kanalının sularının dağılımını kontrol eden önemli bir merkez olduğu düşünülmektedir. Nitekim Serahs Vahası'ndaki Demir Çağı yerleşiminin, bahsi geçen iki sulama kanalı boyunca yoğunlaştığı görülür.¹⁰

Ahamenî idaresi, Makedonyalı İskender'in meşhur Doğu seferinde Serahs'a uğramasıyla son buldu. Yunanlılar şehri kuşattıklarında, çaresiz halk teslim olmak zorunda kaldı. Ardından İskender, Serahs Vahası'nın tüm şehirlerini fethetti ve modern Herat'ın bulunduğu yerde, Herîrûd havzasında İskenderiye-Aria şehrini kurdu. Kesin nedeni bilinmemekle birlikte, arkeolojik bulgular Serahs Vahası'nın sulama sisteminin Ahamenî İmparatorluğu'nun çöküşünden bir süre sonra gerilediğini göstermektedir. Bunun arkasında yatan sebep, İskender tarafından kurulan bu yeni şehrin Tecen'in suyunu büyük oranda kullanmasıyla Serahs Vahası'nda aynı oranda bir düşüşün yaşanması olabilir.¹¹

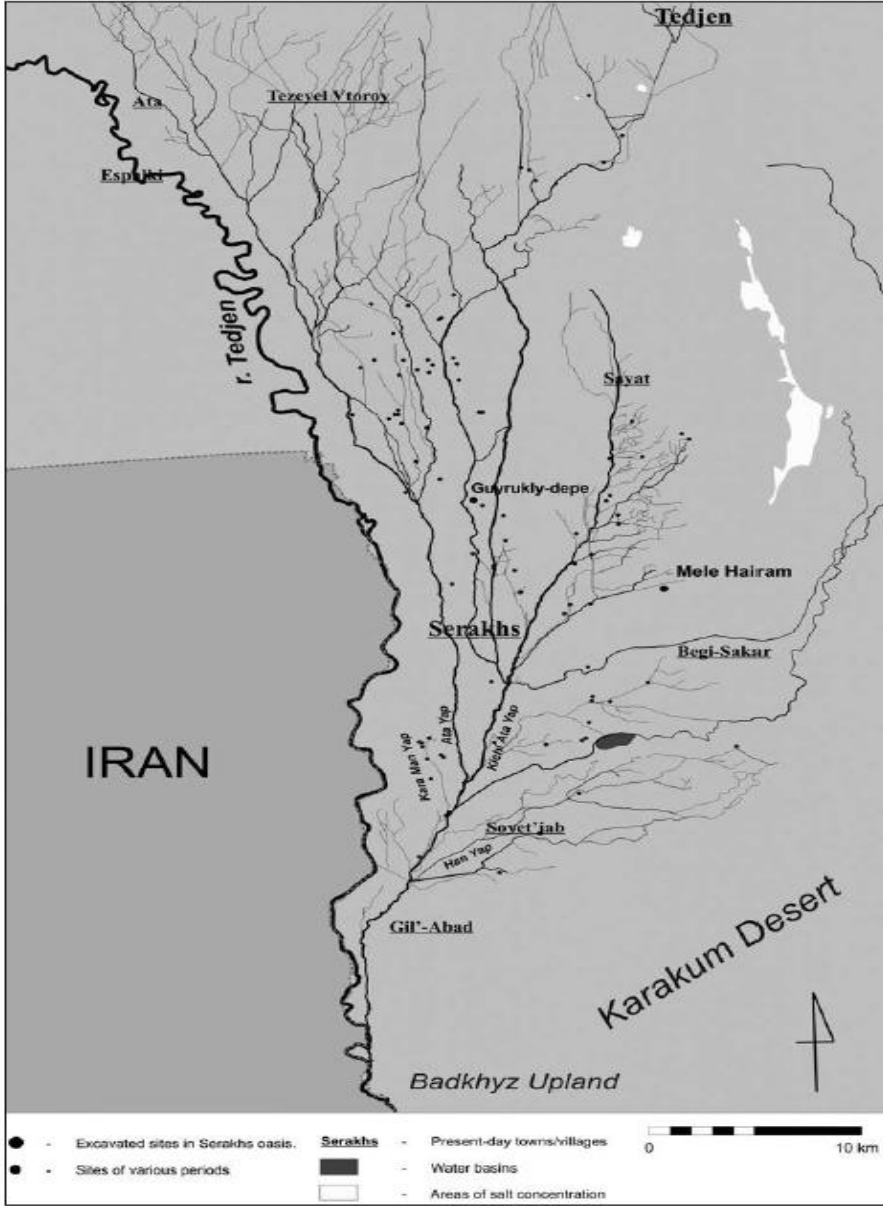
Serahs Vahası'nın büyük oranda yeniden iskânı, bölgenin MÖ 2. yüzyılın ortalarında Partlar'ın kontrolüne geçmesiyle gerçekleşti. Part devrinde vahadaki yerleşim yerleri sayı ve boyut olarak büyüdü. Dolayısıyla bölgede nüfus artışına, yeni inşa edilen kanallar vasıtasıyla arazilerin sulamaya açılmasıyla birlikte arazi ıslahına şahit olduğu düşünülmektedir. Zira, bölgedeki yüz otuz yerleşim yerinin otuzu Part dönemine dayanmaktadır. Bunlardan en meşhuru Mele Hayram'dır.¹² İslâm öncesi devrin son hâkim gücü olan Sâsânîler (III - VII yüzyıllar), muhtemelen bu medeni gelişmelerin mirasını Partlar'dan devralarak devam ettirdiler. Ancak Serahs'ın Sâsânî devrindeki gelişimine dair yazılı kaynaklarımız suskundur. Bu konuda arkeolojinin verilerini beklemek durumundayız.

¹⁰ Buławka, "The Yaz I-III Settlement Pattern in the Serakhs Oasis, Southern Turkmenistan", 162-166.

¹¹ Muradov, "Architects of Serakhs", 75-76.

¹² Muradov, "Architects of Serakhs", 76; Mele Hayram, günümüz Serahs kasabasının yaklaşık 15 km kuzeydoğusunda yer almakta olup vahanın Part ve Sâsânî devrine ışık tutan kalıntılar içermektedir. Detaylı bilgi için bk. Barbara Kaim, "Serakhs Oasis at the Crossroads of Communication Routes", *Parthica* 14 (2012), 151-156.

Şekil 1: Serahs Vahası'nın Arkeolojik Yerleşimleri Haritası

(Kaynak: Barbara Kaim, "Serakh's Oasis at the Crossroads of Communication Routes", Parthica 14 (2012), 150.)

2. Fethi ve İslâmî Dönem Tarihi

Hz. Ömer devrinde Horasan'daki ilk fetih hareketlerinde Serahs şehrinin adı geçmemektedir. Çünkü bu hareketin ana hedefi Sâsânîlerin merkezî ordu gücünü ortadan kaldırmaktır. Nitekim Müslümanların ilerleyişini durduramayan Sâsânî İmparatoru III. Yazdicerd, ardı sıra Rey'e, İsfehân'a, İstahr'a, Kirmân'a ve nihayetinde Merv'e kaçtı.¹³ Ahnef b. Kays'ın üzerine doğru geldiğini haber alınca Merv'den de çıkmak zorunda kalarak önce Merverrûz'a, ardından Belh'e geçti. Ahnef herhangi bir direnişle karşılaşmadan ordusunu Merv'e yerleştirdi.¹⁴ Artık bölgede tutunamayacağını anlayan Yazdicerd, çareyi Ceyhun'u geçerek Türk topraklarına sığınmakta buldu.¹⁵ Böylece Horasan'ın diğer bölge ve şehirlerinin fethedilmesinin önünde hiçbir engel kalmadı. Bununla birlikte, Hz. Ömer'in vefatının ardından ortaya çıkan kısa süreli otorite boşluğu fethedilen bölgelerin kontrolden çıkmasına neden oldu. Ahnef b. Kays'ın yürüttüğü fetih hareketleri ile elde edilen yerler Hz. Osman döneminde Abdullah b. Âmir eliyle yeniden kontrol altına alındı. Görevlendirdiği komutanlar vasıtasıyla, zaman zaman da bizzat kendisi bölgenin fethine yönelik faaliyetlerde bulundu.¹⁶ Serahs şehrinin fethi de bu hareketler esnasında gerçekleştirildi.

Şehrin fethine dair rivayetlere yer veren ilk İslâmî kaynaklar, fethin Abdullah b. Âmir'in genel komutanlığı altında gerçekleştirildiğinde ittifak halinde olmakla beraber, birbirinden farklı iki rivayete yer vermektedir. Halife b. Hayyât'ın kaydettiği rivayete göre İbn Âmir Horasan'a öncü birlik olarak Ahnef b. Kays'ı gönderdi. Ahnef Herat halkıyla savaştı ve şehri fethetti. İbn Âmir de sulh yoluyla veya bir başka rivayete göre savaşarak Ebreşehr'i aldı. Sonra İbn Âmir, Emîr b. Ahmer el-Yeşkürî'yi Tûs'a gönderdi. Şehri ve havalisini fethettiği esnada kendisine gelen Serahs halkıyla da 150 bin dirhem karşılığında anlaşma yaptı.¹⁷

Belâzürî ise Abdullah b. Âmir'in, Abdullah b. Hâzîm'i Serahs'a gönderdiğini, şehrin bir süre kuşatılmasından sonra Merzûbân unvanına sahip yerel yöneticinin 100 kişiye emân verilmesi şartıyla şehri teslim ettiğini belirtir.¹⁸

Şehrin fethine yer veren bu ilk kaynaklar, görüldüğü üzere Emîr b. Ahmer el-Yeşkürî ve Abdullah b. Hâzîm olmak üzere iki komutana işaret etmektedirler. Bu belirsizliğin, Taberî'nin (ö. 310/923) aktardığı rivayetlerle çözüme kavuştuğu söy-

¹³ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 307; Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 3/325.

¹⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-Rusûl ve'l-Mülûk)*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Mısır: Dârü'l-Meârif, ts.), 4/167.

¹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 392; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/352.

¹⁶ Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vehb İbnü Vâdih Ya'kûbî, *el-Büldân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422), 76; Belâzürî, *Fütûh*, 379, 391; Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/235.

¹⁷ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 164.

¹⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 391; Ya'kûbî ve Dineverî de, anlaşma şartlarının detaylarına girmeden şehrin Abdullah b. Hâzîm tarafından fethedildiğini kaydediler. bk. Ya'kûbî, *el-Büldân*, 97-98; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, thk. Abdü'l-Mün'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi Kütübü'l-Arabî, 1960), 140.

lenebilir. Müellif, Abdullah b. Hâzim'in oğlu Musa'dan gelen bir rivayete yer vermektedir. Buna göre Abdullah b. Âmir Nişabur'da iken, Abdullah b. Hâzim'i Serahs'a göndermiş, o da halkıyla anlaşma yapmıştır. Rivayetin devamında Abdullah b. Âmir'in, Emîr b. Ahmer el-Yeşkürî'yi de çevredeki şehirlerin fethiyle görevlendirdiği, bu minvalde Tûs, Ebîverd, Nesâ ve Humrân'ı fethederek Serahs'a kadar geldiği ifade edilmektedir. Taberî bu rivayetin ardından, İbn Sîrin'den gelen ve Serahs'ın Abdullah b. Hâzim tarafından fethedildiğini belirtilen rivayeti ilave eder.¹⁹ Böylece müellif, Emîr b. Ahmer el-Yeşkürî'nin Serahs civarına kadar geldiğini, ancak şehrin Abdullah b. Hâzim tarafından anlaşma yoluyla fethedildiğini tespit ederek ilk kaynaklardaki çelişen bilgilere açıklık getirmiş olmaktadır.

Hız. Osman zamanında, Abdullah b. Hâzim tarafından 31/651-52'de fethedildikten sonra uzun bir müddet Serahs'ın istikrarlı bir dönem geçirdiği söylenebilir. Nitekim devrin önemli hadiselerinin hiçbirinde Serahs'ın oynadığı role dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Şehrin adına uzun bir aradan sonra Abbâsî ihtilali esnasında tesadüf edilmektedir.

Emevî devrinin sonlarına doğru Horasan, Nasr b. Seyyâr'ın iktidarın kaybolan otoritesini temin etme gayretleri ile Ali el-Kirmânî ve lideri olduğu Ezd kabilesinin, Rebîa'nın desteklediği Hâricî lider Şeybân b. Seleme'nin ve Abbâsî daisi Ebû Müslim el-Horasânî'nin mücadelelerine sahne olmaktadır.²⁰ Bu mücadeleler esnasında Serahs, Ebû Müslim hareketi dışındaki tüm gruplara zaman zaman kapılarını açmıştır. Nitekim babasının ölümünün ardından Ali el-Kirmânî'nin oğlu (İbnü'l-Kirmânî), beraberindeki Rebîa ve Ezd'e mensup taraftarlarla birlikte bir ara Serahs'a sığınmıştı. Burada birtakım Hâricî grupların da desteğini alan İbnü'l-Kirmânî Merv'e doğru giderek Nasr b. Seyyâr'la bir buçuk seneyi bulan bir mücadeleye girişti.²¹

Ebû Müslim'in Horasan'da kazanacağı kesin zaferin hemen öncesinde Serahs şehri, Merv'i terk etmek zorunda kalarak buraya sığınan Nasr b. Seyyâr ile onunla ittifak kurmuş olan Şeybân b. Seleme el-Harûrî'ye üs vazifesi gördü. Ebû Müslim'in kendisine katılma teklifini reddeden Şeybân ve Bekr b. Vâil'e mensup taraftarları Serahs şehrine sığındılar. Nasr ile nihai savaşa girmeden önce Ebû Müslim, komutanlarından Bessâm b. İbrahim'i Şeybân'la savaşmak üzere gönderdi. Bessâm ve Şeybân, Serahs Vadisi'nde çokça nehir kollarının olduğu bir yerde karşılaştılar. Şeybân ve adamları büyük bir hezimetle uğrayarak şehre sığınmak zorunda kaldılar. Geride kalan Rebîa'ya mensup adamlarıyla Serahs Mescidi'ne sığındılar ancak sonuçta adamlarıyla birlikte yakalanarak öldürüldüler. Ebû Müslim, el-Alâ b. Harîs el-Huzâî'yi öncü olarak şehre gönderdi. Şehrin yönetimini de el-Alâ b. Harîs

¹⁹ Taberî, *Târîh*, 4/302.

²⁰ Mehmet Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (M.705-796)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, 2009), 143-144; Roberto Marin Guzman, "Orta Asya Ve Horasan'da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida Ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", çev. Mustafa Demirci, *İSTEM* 12 (2008), 274.

²¹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 389; Ebû Ca'fer İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, ts.), 255.

üstlendi.²² Anlaşılan o ki, Serahs halkı Emevî otoritesine bağlılığını tamamen kesmemiş, Abbâsî ihtilaline doğrudan ve topyekûn destek vermemiştir.²³

Serahs'ın Abbâsî ihtilalindeki muhalif duruşu, iktidarları devrinde de devam etmiş görünmektedir. Buna dair işaretlerden biri, Ebu'l-Hasîb'in 185/801 senesinde Nesâ'da başlattığı isyan hareketidir. Kısa sürede büyük bir taraftar kitlesini etrafına toplamayı başararak Ebîverd, Tûs ve Nişabur'u ele geçirdiler. Bir ara Merv'i de kuşatmalarına rağmen başarılı olamadılar. Yapılan savaşta yenilerek Serahs taraflarına çekildiler ve burada yeniden toparlanmaya çalıştılar.²⁴ Ertesi yıl Ali b. İsa b. Mâhân, Merv'den Ebü'l-Hasîb ile mücadele etmek üzere Nesâ'ya doğru yola çıktı ve isyancıları bastırmada başarılı oldu.²⁵

Serahs, halife Me'mûn'un Bağdat'ta patlak veren isyanı bastırmak üzere Merv'den yola çıktığı ve yaklaşık 2 sene süren meşhur yolcuğunda uğradığı şehirlerden biridir. 202/817-818 senesinde Merv'den ayrılan Me'mûn, Serahs'a gelmiş ve bir süre şehirde ikamet etmiştir. Bu esnada beklenmedik bir olay gerçekleşmiş, Fars asıllı veziri bazı şahısların saldırısına maruz kalarak Serahs hamamında öldürülmüştür.²⁶ Bu hadise, özelde Me'mûn'un genelde ise Abbâsîlerin devlet siyasetinde önemli dönüm noktalarından birisidir. Fazl b. Sehl'in öldürülmesiyle İran unsuru idaredeki etkisini kaybetmiş, bu da Me'mûn'un politikalarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Nitekim halifenin bu tarihten itibaren Fars etkisinden kurtulup Türk etkisine girdiği görülür.²⁷

Me'mûn Bağdat'a giderken Tâhir b. Hüseyin'in Horasan valiliğine tayin edilmesiyle birlikte yeni bir dönem başlamış oldu. Fiilen Abbâsî hakimiyetinden kopan şehir, Tâhirî Hanedanı'nın ardı sıra Sâmânîler, Saffârîler, Gazneliler, Selçuklular ve Hârezmşahlara idaresine girdi. Moğol istilası öncesinde bir ara Gurluların, ardından Sultan Sencer'e isyan eden Oğuzların işgaline uğradı. Söz konusu devirlerde Serahs'ın durumuna dair bilgilerimiz maalesef yetersizdir. Devrin önemli hadiseleri esnasında geçen atıflar dışında kayda değer tespitler yapmak oldukça zordur. Bu sebeple aşağıdaki bilgiler, bu devirlerde Serahs'ın durumuna dair parça parça ve öz bilgileri ihtiva etmektedir.

²² Müellifi Meçhul, *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk. Abdülaziz ed-Dûrî - Abdülcebbar el-Muttalibî (Beyrut: Dâru't-Talî'a, 1971), 336.

²³ Ebü Müslim asıl gücünü Aşağı Toharistan ve Merverrûd çevresindeki hükümdarlıklardan alıyordu. Nitekim Bûşenc Hükümdarı ve Halid b. Bermek'in de içinde bulunduğu hükümdarlar ona destek verdiler. Ancak bu bölgelerde bile halkın topyekûn katı bir yönetim karşıtlığı yaptığı söylenemez. bk. Hamilton A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt (Ankara: Çağlar Yayınları, 2005), 11.

²⁴ Taberî, *Târîh*, 8/273; İmâdüddin Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî (Gize: Dâru Hicr Li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1997), 8/630; İzzüddîn Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut, 1997), 5/338; Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. 'Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 9/103.

²⁵ Taberî, *Târîh*, 8/275; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/634; Ebü 'Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahrân: Surûş, 2000), 3/527.

²⁶ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 1/141.

²⁷ Mehmet Bahaüddin Varol, "İlk Dönem İslam Siyâsî Tarihi'nin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (2004), 134.

Tâhirî idaresi altında Serahs Vahası'ndaki sulama sisteminin imar edildiği, buna bağlı olarak özellikle kırsal kesimlerdeki köy yerleşmelerinin sayısında artış olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Emevî-Abbâsî iktidar mücadelesinde tahrip olan Serahs kalesini çevreleyen surlar yeniden inşa edilmiştir. Horasan'ın Sâmânî Devleti'nin bir parçası olduğu 9. yüzyılda daha da zenginleştiği söylenebilir. Nitekim Müslüman coğrafyacıların övgüyle bahsettiği Serahs, yaklaşık olarak bu devre tekabül eder.²⁸

Sâmânî devrinin sonlarına doğru Serahs bölgesi istikrarsızlık dönemine girdi. Sâmânî-Gazneli mücadelesinin yol açtığı çalkantılı süreç, Selçukluların Horasan'a girmesi ve bölgede söz sahibi olma gayretleriyle doruk noktasına ulaştı. Gazneli Sultan Mahmut, saltanatının son zamanlarında Selçuklularla birlikte Türkmen kitlelerinin Mâverâünneh'r'den Horasan'a geçmelerine izin verdi. Bu hadise gerek Selçukluların gerekse bölgenin kaderini değiştiren önemli bir kırılma noktası olarak tarihe geçti.²⁹ Babasının yaptığı hatanın farkına varan Sultan Mesut, Selçukluları Horasan'dan çıkarmak üzere birkaç askerî harekât düzenledi. Bunlardan ilki Nesâ civarında gerçekleşmiş olup (1035), Çağrı Bey'in gayretleri sayesinde Gazneliler mağlup oldu.³⁰ Ardından, toparlanan Gazneliler Hâcib Subaşı kumandasındaki orduyla Serahs civarında bir kez daha karşı karşıya geldi. 1038 Mayıs ayının sonlarında Talhâb kasabası yakınlarında yapılan savaşı, yine Çağrı Bey'in gayretleriyle Selçuklular kazandı. Böylece Selçuklular, bu ikinci zafer sonucunda bağımsızlıklarına kavuştular. Eski Türk devlet geleneğine göre, Tuğrul Bey Selçuklular'ın lideri olarak Nişabur'a; Çağrı Bey Merv'e; Musa İnanç Yabgu ise Serahs'a hâkim oldu. Böylece Horasan'da Gazneliler Devleti'nin hâkimiyeti fiilen sona ermiş, artık Selçuklu hükümlerine başlamıştı.³¹

Horasan'da Selçuklu-Gazneli mücadelesine son veren ve Selçukluların tam bağımsızlık elde etmelerine vesile olan savaş, Dandanakan Savaşı'dır. Merv'e bağlı Dandanakan şehri civarında 22-24 Mayıs 1040 günleri arasında üç gün süren savaşın ardından Gazneliler kesin bir yenilgiye uğratıldı.³² Serahs şehri de böylece yaklaşık bir asra yakın süren bir istikrar devrini yaşama imkânı buldu. Özellikle Sultan Sencer'in Merv'den idare ettiği gerek meliklik dönemi gerekse sultanlığı zamanında Horasan'ın genelinde olduğu gibi Serahs'ta da Selçuklu devrinin altın çağının yaşandığı söylenebilir. Şehrin mimarisini ele alırken ifade edildiği üzere Serahs bu devirde yetiştirdiği mimarları ile sadece kendi mimarisine değil, tüm Horasan ve İran dünyasının mimarisine damgasını vurdu. XI. yüzyılda, şehrin topraklarının 120 hektara ulaştığı tahmin edilmektedir. Ayrıca şehir surları pışmış tuğlalardan yapılan yeni bir surla güçlendirildi. Ekonomik büyümenin yanı sıra kültür de yük-

²⁸ Muradov, "Architects of Serakhs", 77-78.

²⁹ Ali Sevîm - Erdoğın Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Taşkilat ve Kültür)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 3.

³⁰ Sevîm - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 23.

³¹ Ebû İbrâhîm Kıvâmüddin Feth b. Ali b. Muhammed Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Uşra)*, çev. Kıvameddin Burslan (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1943), 5-6; Sevîm - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 24.

³² Sevîm - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 24-25.

sek gelişme düzeyine ulaştı.³³

Sultan Sencer devrinin sonlarına doğru Serahs şehri, uzun müddet yaşadığı huzur dönemine veda etti. Bu süreçte Serahs'ın, birbiri ardına bölgede hakimiyet mücadelesine girişen siyasi güçler arasında el değiştirip durduğu görülmektedir. Nitekim Sencer'in Katvan (536/1141) yenilgisinden istifade etmek isteyen Hârezmşah Atsız, Horasan'a doğru harekete geçti. Onun ilk durağı Serahs şehriydi. Zorlanmadan şehri ele geçirmesinin ardından Sencer'in başkenti Merv'e yöneldi. Teslim olmaya direnen şehir, yakılıp yıkıldı ve yağmalandı. Yağmalananlar arasında Sencer'in hazinesi de vardı. Seferden dönen sultan Sencer Belh'teyken Hârezmşah Atsız'ı tehdit ederek şehirden çıkmasını sağladı. Ayrıca, hazinesini de geri almayı başardı.³⁴

Hârezmşah tehlikesini geçici olarak bertaraf etmeyi başarmasının ardından Sencer'in başı bu sefer Belh civarına yerleşmiş ve daha önce kendisine tabi olmuş olan Oğuzlarla derde girdi. Belh Şahnesi Kumac'ın Oğuzlarla vergi meselesi yüzünden yaşadığı anlaşmazlık, Sencer'in Oğuzlar üzerine bir ordu ile gitmesine kadar geldi. Ancak beklenmedik bir şekilde Sencer'in ordusunu bozguna uğratmayı başaran Oğuzlar, Sultan Sencer'i dahi esir aldılar. Sonuçta Horasan bölgesi Oğuz beyleri arasında paylaşıldı. Serahs şehri ve çevresi, Oğuz beylerinden Melik Dinar'ın payına düştü. 1173 tarihine kadar Serahs, Oğuzların idaresinde kaldı. Esaretten kurtulmasından birkaç sene sonra 1157'de Sultan Sencer'in ölümüyle başlayan güç mücadelesi ve akabinde birliğin bozulmasından faydalanan Hârezmşah hükümdarı Sultan Şah Horasan bölgesini zapt etmeye girişti. Sultan Şah, 1173'te Serahs'a yürüdü ve Melik Dinar kendisini zor kurtardı. Böylece Serahs ve Tûs'u içine alan bölgeye Hârezmşahlar hâkim oldu.³⁵

Hârezmşah idaresi Serahs'a huzur ve istikrar getiremedi. Şehir 587/1191 senesinde bu sefer Gurlular ile Hârezmşahlar arasındaki mücadeleye sahne oldu. Gurlu meliki Gıyaseddin bu tarihte Horasan'a girerek Hârezmşahların elindeki şehirleri istila etti. Merv şehrini teslim aldıktan sonra burayı, amcası Hârezmşah Muhammed'den kaçan Hindu Han'ın yönetimine bıraktı. Daha sonra Serahs'la birlikte Tûs ve Nişabur'u da istila etti.³⁶ Ancak bölgedeki Gurlu hâkimiyeti kalıcı olmadığı, Hârezmşahların henüz bilinmeyen bir tarihte Gurluları bölgeden çıkarmayı başardığı anlaşılmaktadır. Nitekim Moğollar bölgeye geldiklerinde (618/1221) bu bölgede karşılarında Hârezmşahları bulmuşlardı.

Atâ Melik Cüveynî, Serahs'ın maruz kaldığı Moğol istilasının detaylarına ve bu sırada gelişen birtakım hadiselere yer vermektedir. Müellifin belirttiğine göre Cengiz Han, dör bir yana, hâkimiyeti altına girmemiş olan bölgelere asker göndere-

³³ Muradov, "Architects of Serakhs", 78.

³⁴ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 251-252; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 219; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi* (Bilge Kültür Sanat, 2012), 80.

³⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i cihan gûşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu), 266-267; Faruk Sümer, *Oğuzlar, Türkmenler: Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972), 122.

³⁶ Şihâbüddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, thk. İbrâhîm Sâlih (Abudabi: el-Mecme'u's-Sekâfi, 2002), 27/194.

rek oraları istila etti. Orduları Ebîverd, Nesâ, Yazır, Tûs, Câcerm, Cüveyn, Beyhak, Hâf, Sencân, Serahs ve Zurâbad şehirlerini teker teker ele geçirip Herat'tan Sicistan'a kadar her tarafı yakıp yıktılar.³⁷

Müellif, eserinin daha sonraki sayfalarında, Serahs'ın direnmeden Moğol idaresini kabul ettiğine dair bilgiler aktarmaktadır. Buna göre, henüz istilaya maruz kalmamış olan Mervliler, savaşmak veya teslim olmak konusunda fikir ayrılığına düşmüşlerdi. Rivayet o ki, Merv Şeyhülislamı, Serahs kadısı ile gizli gizli mektuplaşarak Moğollara teslim olma konusunda haberleşmekteydi. Ancak bu durumdan Merv'deki Hârezmşah veziri Mücîrû'l-Mülk'ün haberi yoktu. Öğrendiğinde gizli mektupları ele geçirmiş, şeyhülislamı sorguya çekmiş, ardından feci bir şekilde idam ettirerek ihanetin bedelini herkese göstermek istemişti. Ayrıca Serahs üzerine sık sık birlikler göndererek onları zor durumda bırakmaya, direniş göstermelerinin cezasını ödetmeye çalışmaktaydı. Bir ara Moğolların şehri savunmasız bıraktığı bir anda Mücîrû'l-Mülk'ün gönderdiği ordu Serahs'ı ele geçirmeyi başardı. Cebe Noyan'ı karşılayıp ona değerli hediyeler sunan ve Cengiz Han tarafından emirlik payesi ile beraber Serahs'ın valiliği ile de ödüllendirilen Serahs kadısı Semseddin yakalanarak idam edildi.³⁸

Yukarıda yer verilen iki ayrı bilgiyi bir arada değerlendirdiğimizde, Serahs'a gelen ilk Moğol birliklerinin savaş yoluyla şehri ele geçirdiğini ve yağmaladığını, ardından gelen birliklere ise şehrin savaşmadan teslim olduğunu söylemek mümkündür. Şehir halkının bu hareketi, elbette istilaya maruz kalan çoğu bölgede örneklerine rastlandığı üzere, Moğolların yağma ve katliamından kurtulmak içindi. Ancak şehrin savaşmadan teslim olmasının, çevre şehirlerdeki direniş üzerinde olumsuz etkilerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuçta Serahs, Cengiz Han'ın Horasan'ın nihai fethine görevlendirdiği oğlu Tuluy Han tarafından tekrar ele geçirildi. Kendi askerlerinin yanı sıra Serahs çevresi ile hâkimiyeti altına giren diğer yerlerden topladığı yetmiş bin kişilik bir orduyla Merv üzerine yürümüş, uzun bir direnişin ardından şehre girerek halkı kılıçtan geçirmiş, Cüveynî'nin ifadesiyle, insanoğlunun anlatmakta dahi zorlandığı, tarihte görülmemiş yağma ve katliamlara imza atmıştır.³⁹ Yaygın kanaate göre, Timurlular zamanında birtakım imar faaliyetleri gerçekleştirilse de Serahs bir daha eski zamanlarına dönememiştir.

3. Fizikî Yapısı ve Mimarisi

Merv ile Nişabur arasında düz bir arazide yer alan Serahs, Merv'in yarısı kadar büyüklüğe sahipti.⁴⁰ Makdisî Serahs'ı Beytülmakdis'e benzettiğini, ancak ondan daha temiz, zarif ve güzel olduğunu ifade etmektedir.⁴¹

³⁷ Cüveynî, *Tarih-i cihan gûşa*, 164.

³⁸ Cüveynî, *Tarih-i cihan gûşa*, 167-169.

³⁹ Cüveynî, *Tarih-i cihan gûşa*, 170-173.

⁴⁰ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik* (Beyrut: Dâru Sâder, 2004), 272; Ebü'l-Kâsım Muhammed İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* (Beyrut: Dâru Sâder, 1938), 2/445.

⁴¹ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, thk. M. J. De Goeje

Serahs'ın şehir merkezi, Orta Asya ve İran şehirlerinin genelinde olduğu gibi surlarla birbirinden ayrılan *kuhendiz* (iç kale), *şehristân* (*medîne*) ve *rabad* (*dış mahalleler*) bölümlerinden oluşmaktadır. Rabad, iç kale ve şehristânı dört bir yandan çevrelemektedir. Rabadın şehre eklenmesi, İslâmî devirle birlikte gerçekleştirilen iskân ve nüfus artışına bağlı olarak şehrin fizikî yapısındaki değişimi temsil eder. (Bk. Serahs'ın Şehir Merkezi Haritası). Arkeolojinin tespit ettiği bu bölümlerden şehristân ve rabada, İslâmî kaynaklarda atıflar bulunmaktadır. Burada dikkat çeken hususlardan biri, İslâmî kaynaklarda şehrin iç kalesine yapılan herhangi bir atfa rastlayamamış olmamızdır. Bu durum, İslâmî dönemle birlikte diğer birçok şehirde olduğu gibi şehrin yönetim merkezinin iç kaleden rabada kaymasıyla açıklanabilir.

Ahemenîler devrinde (MÖ VI-IV. Yüzyıllar) inşa edilen iç kale (Serahs Kalesi), asırlar boyunca yerel yöneticilerin konağı/idare merkezi olarak kullanıldı. Stratejik konumu itibariyle tarihî süreçte önemli rol oynayan yapı, zaman zaman yıkıma uğramıştır. Timurlu döneminde, Şâhruh'un emriyle yeniden onarıldığı belirtilen kale, 1832'deki Kaçar işgaliyle büyük oranda yıkılmış ve şehir terk edilmiştir. Şehri çevreleyen dış surlardan ise bugün herhangi bir iz kalmamıştır. Günümüze ulaşan kısmının yüksekliği 24 metre olan kalenin büyük kısmı toprak altında kalmış olup, harap vaziyettedir. Kerpiçten yapılmış olan sur duvarlarının yer yer kulelerle takviye edildiği gözlenmektedir.⁴²

Şekil 2: Serahs'ın Şehir Merkezi Haritası

Hudûdu'l-Âlem müellifi şehir merkezine su taşıyan Haşekrûd adında bir nehir kolundan bahsetmektedir. Sadece suların yükseldiği zamanlarda akan bu nehir kolu çarşının ortasından geçmekteydi.⁴³ Serahs'ın Herat nehrinden ayrılan tüm kolları, tıpkı şehir merkezine uğrayan kolu gibi senenin sadece belirli günlerinde akmaktaydı. Bu sebeple halk, nehir kolları üzerinde yer alan değirmenlerini hayvan gücüyle çalıştırmaktaydılar. İçme sularını ise çoğunlukla açtıkları su kuyula-

→

(Kahire: Mektebe Medbûlî, 1991), 1/313.

⁴² Geniş bilgi için bk. Sayan, *Türkmenistan'daki mimari eserler*, 65; Muradov, "Architects of Serakhs", 78.

⁴³ Müellifi Meçhul, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, thk. Yûsuf el-Hâdî, cev. Yûsuf el-Hâdî

(Kaynak: T. Khodjaniyazov - A. Kurbanov, "Turkmenistan", Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the Great Silk Road, ed. K. Baipakov - Sh. Pidayev (Semerkand: IICAS

(International Institute For Central Asian Studies), 2011), 78.)

rından temin etmekteydiler.⁴⁴

Şehrin ana giriş kapısı, Dervâzeg⁴⁵ Kapısı adıyla bilinmekte olup, ⁴⁶ buradan Irak'a giden ana yola çıkılmaktaydı.⁴⁷ Kaynaklarımızda şehrin mahalle ve sokaklarına dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ismi kaydedilen tek mahalle, Ramle Mahallesi'dir. Şehrin alimlerinden birçok kişinin bu mahalleye nispet edildiği belirtilmekte, Ebu'l-Kâsım Sâ'id b. Ömer er-Ramlî'nin bu mahalleden olduğu ifade edilmektedir. Serahs'ın meşhur alimlerinden olan Ebu'l-Kâsım Sâ'id b. Ömer, 570/1175 civarında vefat etmiştir.⁴⁸ Dolayısıyla bu mahallenin Büyük Selçuklu devri Serahs'ında varlığını devam ettirdiği söylenebilir.

Şehir merkezinde var olduğuna işaret edilen tek cami, muhtemelen şehrin en büyük camisi yani Cuma camii olup, medîne/şehristân kısmında yer almaktaydı.⁴⁹ Bunun yanında toplu halde bayram namazlarının kılındığı bir de Esed Musallâsı vardı. Cüdey' b. Ali el-Kirmânî el-Ezdî Serahs'a geldiğinde garnizonunu bu musallâda kurmuştu.⁵⁰ Merkez dışında büyük yerleşim birimlerinde de Cuma camileri vardı. Bunlardan biri, Serahs'ın Ezcâh nahiyesindeki Ezcâh Camii'dir.⁵¹

Şehrin çarşıları hem medîne kısmında hem de Müslümanlar tarafından teşkil edilen rabadda yer almaktaydı. Ancak medîne bölümündeki çarşı diğerlerine göre oldukça küçüktü. Şehrin ticari hayatının canlı olduğu ve daha çok sayıdaki asıl büyük çarşılar ise rabad bölümündeydi.⁵²

Mimaride ana malzeme olarak, antik ve orta çağın genelinde olduğu gibi kerpiç ve çamur kullanılmaktaydı.⁵³ Zamanın ve istilaların tahribiyle şehrin antik ve orta çağ mimarisine dair pek fazla bir eser günümüze ulaşmayı başaramamıştır. Bu yapılardan kaynaklarda ismine yer verilenlerden biri Nasr b. Seyyâr'a ait olduğu ifade edilen saraydır. Bu köşk/saray (kasr), şehir kapısı (*Dervâzeg*) yanında yer almaktaydı. Ebû Müslim el-Horasânî şehri ele geçince bu sarayı Sevad topraklarından davetine ilk katılanlardan olduğu belirtilen Hayye b. Abdullah el-Mer'î'ye ikta etmiş, bu tarihten sonra Hayye Köşkü/Sarayı (Kasru Hayye) adıyla anılmaya başlanmıştı.⁵⁴

Büyük Selçuklular devrinde Serahs, yetiştirdiği mimarlarıyla ün yapmış ve kendine has mimari bir ekol oluşturmuştu. En ünlüleri, Car Kurgan'daki minareyi inşa eden Ali İbn Muhammed es-Serahsî ve Merv'de Sultan Sencer Türbesi'ni inşa

⁴⁴ Istahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 272; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/445; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1/313; Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştek fî İhtirâki'l-Âfâk* (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1409), 1/462.

⁴⁵ Dervâzeg, bir zamanlar Farsların şehir kapısını (bâbü'l-medîne) ifade etmek için kullandıkları bir kelimedir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/452.

⁴⁶ Müellifi Meçhul, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 275; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 3/251.

⁴⁷ Müellifi Meçhul, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 317.

⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/69.

⁴⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1/313.

⁵⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 3/251.

⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/168.

⁵² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1/313.

⁵³ Istahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 272; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/445; İdrîsî, *Nüzhe*, 1/462.

⁵⁴ Müellifi Meçhul, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 275.

eden genç çağdaşı Muhammed İbn Atsız es-Serahsî idi.⁵⁵ XI-XII. yüzyıllarda, Serahslı mimarların Orta Asya ve İran'da verdikleri eserler, Türk sanatı tarihi açısından çok büyük değer taşımaktadır. Şehir merkezindeki Ebu'l-Fazl Türbesi ile Yartı Kümbet, İran'daki Ribatı Şerif Kervansarayı'nın mescidi, Car Kurgan'daki minare ve Merv'de Sultan Sencer Türbesi, Serahslı mimarların bilinen önemli eserlerindendir. Bunların dışında günümüz Türkmenistan, İran, Afganistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın farklı yerlerinde yazıtları korunmamış çok sayıda eserin mevcut olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁶ 12. yüzyılın ikinci yarısında Büyük Selçuklu Devleti'nin çökmesinden sonra Serahs ustaları muhtemelen Orta Asya ve İran'ın diğer kentlerinde çalışmalarını sürdürdüler. Bahsi geçen mimarlara dair izler, ancak 13. yüzyıldaki Moğol hakimiyeti sonrasında kayboldu.⁵⁷

İsmi geçen mimari yapılardan özellikle iki tanesi, Moğol istilası öncesi Serahs'ın mimarisini temsil etmeleri açısından önemlidir. Bunlardan ilki Ebu'l-Fazl (Serahs Baba) Türbesi'dir. Türbe, Serahs'ın eski şehir harabeliği ile İç Kale'nin yanında yer almaktadır. (Bk. Şekil 2: Serahs'ın Şehir Merkezi Haritası) Yapının 414/1023-4 yılında vefat ettiği bilinen Şeyh Ebu'l-Fazl için vefatından hemen ya da birkaç yıl sonra sevenleri tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.⁵⁸ İstilalar neticesinde tahrip olan yapı, 820/1417-8'de Timurlu Şâhruh tarafından büyük oranda tamir ettirilmiştir.

Serahs'ın Moğol istilası öncesi zamanlarından günümüze ulaşmış önemli mimari yapılarından bir diğeri ise Yartı Kümbet'tir. Türbe, Serahs'ın 8 km kadar güneydoğusunda yer almakta olup, kitabesine göre 491/1098 yılında yapılmıştır. Kimin adına bina edildiği kesin olmamakla birlikte, Serahs'ın bir köyünde yaşadığı tahmin edilen Şeyh Ahmed el-Hâdî için yapılmış olabileceği ileri sürülmektedir.⁵⁹

İslâmî kaynaklarda, günümüzde kendilerine dair herhangi bir ize henüz rastlanılmamış diğer bazı eserlerden de bahsedilmektedir. Bunlardan biri Serahs'a bir fersah mesafede, Amîdüddevle Fâik'in amcasının oğlu için inşa ettirdiği belirtilen bir türbedir. Türbe, daha önce burada bulunan mezarın üzerine inşa edilmişti.⁶⁰ Bu eser, muhtemelen Sultan Melikşâh'ın Fahrüddeve'nin oğlu Amîdüddevle'yi bölgeye atması sonrasında (483/1090) gerçekleştirilen imar faaliyetleri esnasında bina edilmişti.

Serahs bölgesindeki mimari yapılardan bazılarında da Sefernâme yazarı işaret etmektedir. Nâsır-ı Hüsrev, Kâyn'dan Merverrûz'a giden yolculuğu esnasında Serahs'a uğradığını, buradan ayrıldıktan sonra sırasıyla Ca'ferî, Amrî (veya Ömerî) ve Ni'metî kervansaraylarında konakladığını ifade etmektedir. Müellifin belirttiği-

⁵⁵ Muradov, "Architects of Serakhs", 78.

⁵⁶ Sayan, *Türkmenistan'daki mimari eserler*, 23; Muradov, "Architects of Serakhs", 70-71.

⁵⁷ Muradov, "Architects of Serakhs", 85.

⁵⁸ Serahs ve çevresi, 1035 tarihinde Selçuklu hakimiyetine girmiştir. Bundan dolayı türbenin Gazneli eseri olduğunu kabul edenler olduğu gibi, Selçuklu döneminde yapıldığını söyleyenler de bulunmaktadır. bk. "Ebu'l Fazıl Türbesi", <http://www.selcuklumirasi.com> (Erişim 14 Mart 2021).

⁵⁹ Sayan, *Türkmenistan'daki mimari eserler*, 63-64; "Yartı Kümbet", <http://www.selcuklumirasi.com> (Erişim 20 Mart 2021).

⁶⁰ Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsim*, 1/333.

ne göre Serahs-Merverrûz yolu üzerindeki bu üç kervansaray birbirlerine oldukça yakındı.⁶¹

4. Coğrafi Durumu

Eski Serahs, yatağı Türkmenistan ile İran arasında doğal bir sınır görevi gören Tecen Nehri'nin sağ kıyısında yer almaktadır. Şehir, Ahamenî İmparatorluğu döneminde (MÖ 6.-4. yüzyıllar) vahanın yönetim merkeziydi. Nitekim bölge, Kral Dârâ'nın (Darius I) ünlü Behistun yazıtında, bu toprakların arkaik adı olan Harayva olarak geçer. Muhtemelen bu ifade, eski Yunan yazarlarının Aria olarak belirttikleri yerdir. Serahs Kalesi'nin (İç kale) ise bir zamanlar Artakoana olarak adlandırılan şehir olduğu sanılmaktadır. Bazı Greko-Romen yazarların Syracena olarak adlandırdıkları bölgenin de Serahs toprakları olduğu düşünülmektedir. Yine Partlar devrinde, hüküm sürdükleri Margiana, Areia ve Traxiana'dan sonuncusunun Serahs Vahası olduğuna dair birtakım görüşler öne sürülmektedir.⁶²

İslâmî devirde şehrin içinde bulunduğu Horasan toprakları dört bölgeye (rub') ayrılmaktaydı. Bunlardan Merv rub'u, adını aldığı şehirle birlikte Serahs, Merverrûz ve Dandanakan gibi yerleşim birimlerini de içine almaktaydı.⁶³ Günümüzde Horasan toprakları üç parçaya ayrılmış olup Merv, Nesa ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herat yöresi Afganistan, diğer kısmı da İran sınırları içerisinde kalmıştır.⁶⁴

Yâkût el-Hamevî, Serahs'ı dördüncü iklim bölgesinde sayar ve 33° 20" boylam ile 73° enlemde yer aldığını belirtir.⁶⁵ Makdisî ise şehri beşinci iklim bölgesinde sayar.⁶⁶ Ayrıca müellif Serahs'ı müstakil bir küre kabul etmenin mümkün olmadığını ilave eder.⁶⁷ Eserinin ilerleyen sayfalarında Serahs bölgesini Merv Rub'una dahil ettiğini belirten müellif sebebinin şu şekilde açıklar: "Serahs, büyük bir şehirdir. Eğer bir ordusu (cünd) olsaydı, onu küre veya nahiye kabul ederdik. Ancak durumunu belirsiz gördüğüm için hakkında kesin bir karara varamıyorum. Bazı kitaplarda Horasan bölgesinin taksimatını okudum, orada Serahs, Ebîverd ve Nesâ üçü birlikte bir amel (bölge) olarak kabul edilmiş. Ancak bizim metodumuza uygun değil, çünkü Nesâ ve Ebîverd birer müstakil ameldirler. Zira her birinin kendine ait şehirleri vardır. Bu ikisini Serahs'a dahil etmek veya Serahs'ı bu ikisine eklemek doğru olmaz." Ardından, Belâzurî'nin Horasan'ı taksimatını aktaran müellif, bu taksimatın da kendi metodolojisine uymadığını belirtir ve nihai tespitini şöyle kayde-

⁶¹ Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, thk. Yahyâ el-Haşşâb (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Cedîd, 1983), 158.

⁶² Muradov, "Architects of Serakhs", 75-76.

⁶³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416), 614; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/351; Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdülhak İbn Şemâil, *Merâsîdü'l-İttilâ' Alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bikâ'* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412), 1/455-456.

⁶⁴ Çetin, "Horasan", 18/234.

⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/31 ve 3/208.

⁶⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1/61.

⁶⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1/295.

der: “Bizim ölçümüze göre Serahs’ı Nişabur’a dahil etmemiz gerekir, ancak biz kendi ölçümüzü de terk ederek Serahs’ı Merv’e dahil etmeyi uygun gördük. Çünkü Serahs Merv’le aynı topraklarda yer almasının yanında mesafe olarak ona yakın olup, vergi ve kültürde birliktelikleri bulunmaktadır.”⁶⁸ Müellifin aktardığı bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, Serahs’ın kendine mahsus bir orduya sahip bulunmayışı müstakil bir bölge kabul edilmemesinin ana sebebidir. Merv bölgesine dahil edilmesinde ise, iki vahanın coğrafi ve sosyo-kültürel yakınlığı etkili olmuştur. Müellifin aktardığı bu bilgi, devrin coğrafi taksimat sisteminin işleyişini anlamak açısından da dikkate değerdir.

Serahs, coğrafi konum itibariyle Horasan’ın büyük şehirlerinden Merv ile Nişabur arasında, düz bir arazide yer almaktadır.⁶⁹ Nişabur’dan Serahs’a 6 merhale, Serahs’tan Merv’e 5 merhaledir.⁷⁰ Nişabur’dan Serahs’a 40 fersaktır. Serahs’tan Merv’e ise 30 fersaktır.⁷¹ Herat’tan Serahs’a 5 merhaledir.⁷² İslâm coğrafyacıları Serahs’ın ana yol bağlantılarına ve bu yollar üzerindeki konaklama merkezlerine işaret etmektedirler. Buna göre Serahs ile Merv arasındaki yol güzergahı şöyledir:

Serahs’tan Kasru’n-Neccâr’a 3 fersah, buradan Üştürmeğâk’a 5 fersah, Talestâne’ye 6 fersah, Dandanakân’a 6 fersah, buradan Yenücerd’e (Kenûkerd/cerücerd) 5 fersah, buradan Merv’e 5 fersah.⁷³

Serahs-Nişabur yoluna gelince; ana yolu takip ederek Nişabur’dan Serahs’a 6 merhaledir. İlk konaklama yeri Kasrurrîh’tir, ki Farsça’da buraya Dizbâd derler. Sonraki merhale Hâksâr, sonra Mezdûrân gelir.⁷⁴ Ya’kûbî’nin menzillerini kısaltarak verdiği bu yol, diğer müelliflerin kaydettiğine göre şöyledir:

Nişabur’dan Kasrurrîh’e bir merhale, oradan Ramâde’ye bir merhale, sonra Sâheh’e bir merhale, sonra Mezdûrân’a bir merhale, sonra Evkîne’ye bir merhale, oradan Serahs’a bir merhale.⁷⁵

Nişabur-Serahs arasındaki alternatif bir güzergâh şu şekildedir: Nişabur’dan Beğîs’e 4 fersah, el-Hamrâu’ya 6 fersah, Tûs’a bağlı el-Muraggab’a 5 fersah, Nûgân’a 5 fersah, Mezdûrân’a 6 fersah, Ebkîne/Evkîne’ye 8 fersah, Serahs’a 6 fersaktır.⁷⁶ Buradan anlaşıldığı üzere, yolun Nişabur-Mezdûrân arasındaki kısmı, alternatif bir güzergâh izlenerek kat edilebilmekteydi.

Serahs’tan doğuya doğru Hind coğrafyasına gidecekler için güzergâh Belh şehrinde geçmekteydi. Buna göre Serahs-Belh arası şu şekildedir: Serahs’tan

⁶⁸ Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, 1/312-314.

⁶⁹ İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik*, 272; İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, 2/445; İdrîsî, *Nüzhe*, 2/693.

⁷⁰ İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik*, 282; İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, 2/453.

⁷¹ İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, 611.

⁷² İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik*, 283; İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, 2/454.

⁷³ Ya’kûbî, *el-Büldân*, 1/98; Ebü’l-Kâsım Ubeydullah İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik* (Leiden, 1889), 202; Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, 1/348; Ebü’l-Ferec Kudâme b. Ca’fer, *el-Harâc ve Sinâ’atü’l-Kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî (Bağdâd, 1981), 97; İdrîsî, *Nüzhe*, 2/691 Ya’kûbî ve Makdisî, Serahs-Merv güzergahındaki konakların her birinin mesafesini birer merhale olarak kaydeder.

⁷⁴ Ya’kûbî, *el-Büldân*, 1/97.

⁷⁵ Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, 1/351.

⁷⁶ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, 24.

Tâlukân'a dört merhale, oradan Fâryâb'a dört merhale, oradan Cûzcân'a beş merhale, oradan Belh'e dört merhaledir.⁷⁷

Nâsır-ı Hüsrev'in seyahatleri esnasında uğradığı yerlerden biri de Serahs'tır. Şaban ayının yirmi üçüncü günü (6 Mart 1046) Nişabur'a gitmek üzere yola çıktığını belirten Nâsır-ı Hüsrev, Merv'den Serahs'a otuz fersahlık yol kat ettiğini, oradan Nişabur'a ise kırk fersahlık yol olduğunu belirtmektedir. Şevval'in on birinci cumartesi günü Nişabur'a varmıştır.⁷⁸

Serahs, Ahamenî İmparatorluğundan itibaren Sâsânîler ve İslâmî devirle devam eden süreçte içinde bulunduğu vahanın idare merkeziydi. Şehir merkezi dışında pek çok yerleşim yeri gerek coğrafi bölge anlamında gerekse idari manada Serahs'a bağlıydı. Orta çağ İslâm coğrafyacıları eserlerinde Serahs'a bağlı yerleşimleri büyüklüklerine göre *nahiye*, *rustâk*⁷⁹ ve *köy* (karye) olarak kaydetmektedirler. Çoğu müellif, toprağının verimli ve ikliminin ılıman olduğunu belirtmesine rağmen, Horasan'ın diğer vaha kentlerine nispetle Serahs bölgesindeki köy sayısının az olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁰ Söz konusu tarihler, tarım toplumunun yaygın olduğu zamana tekabül etmekte olup, bu devirde bir şehrin sahip olduğu köylerin sayısı, o şehrin büyüklüğüyle doğru orantılıydı. Serahs bölgesindeki köy sayısının azlığı, daha önce ifade edildiği üzere nehir sularının yetersizliği sebebiyle ekili alanların sulanmasının yağmur suyuna bağlı olması ve içme suyunun kuyulardan temin edilmek zorunda olunmasıyla açıklanabilir.

Kaynaklarda Serahs'a bağlı iki nahiye kaydedilmiştir. Bunlar; Hâbrân⁸¹ ve Zûrâbez⁸². Serahs'ın sahip olduğu tek rustâk ise Taberân'dır.⁸³ Buna ilaveten, aşağıda yer verildiği üzere Serahs'a bağlı 24 köyün ismi tespit edilmiştir. Bu köyler şunlardır:

Âcingân,⁸⁴ Âlûzân,⁸⁵ Bâlûcûzecân,⁸⁶ Bîl,⁸⁷ Bîvügân,⁸⁸ Bûğâvizcân,⁸⁹ Cüveyn,⁹⁰

⁷⁷ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 1/115-116.

⁷⁸ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 35.

⁷⁹ Şehir merkezine bağlı köylerin bir araya gelmesiyle oluşan bir idari birimdir. Geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. İsmail Pırlanta, "İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2011), 157-158; Mesut Can, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarında Şehir Tipolojisi: Terminolojik Bir Bakış", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (15 Aralık 2018), 1157-1160.

⁸⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 272; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/445; İdrîsî, *Nüzhe*, 1/462.

⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/168, 318; İbn Şemâil, *Merâsîdü'l-İttılâ'*, 1/65, 150.

⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/157; İbn Şemâil, *Merâsîdü'l-İttılâ'*, 2/675.

⁸³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1/24.

⁸⁴ Farslar Âcinkân demekteydiler. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/51 ve 104; İbn Şemâil, *Merâsîdü'l-İttılâ'*, 1/33.

⁸⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/55-56.

⁸⁶ Herat yolu üzerinde Serahs'a bağlı bir köydür. Bâlûcî nisbesiyle buraya nispet edilir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/329; İbn Şemâil, *Merâsîdü'l-İttılâ'*, 1/157.

⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/533-534; Ebu Bekr Zeynüddin Muhammed b. Musa b. Osman b. Hazim el-Hemedanî Hâzîmî, *el-Emâkin ev Me'ttefeka Lafzuhu ve'ftereka Müsemâmâhü fî'l-Emkine*, thk. Hamed b. Muhammed el-Câser (Riyad: Dâru'l-Yemâme, 1415), 150.

⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/537.

⁸⁹ Serahs'a dört fersah mesafede bir köydür. Gâvizcân da denmekteydi. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/456; İbn Şemâil, *Merâsîdü'l-İttılâ'*, 1/208.

Endekân,⁹¹ Felk,⁹² Galendûş,⁹³ Gatânegân,⁹⁴ Gaynân,⁹⁵ Ğanâdevst,⁹⁶ Hafsbâz,⁹⁷ Hâleberzen,⁹⁸ Hâlidâbâz,⁹⁹ Nüveyze,¹⁰⁰ Racâ,¹⁰¹ Sânvâcird,¹⁰² Selmügân,¹⁰³ Sürfegân/Sürfügân,¹⁰⁴ Şiraz,¹⁰⁵ Zendeân.¹⁰⁶

5. Toplumsal Yapı

Serahs, yaklaşık dört asrı aşan bir süre Sâsânî İmparatorluğu hakimiyetinde kaldı. Bu süreçte şehrin etnik, sosyal ve kültürel dokusuna tamamen Persler nüfuz ettiler. İslâmî kaynakların anlatımına göre de Müslüman Araplar fetih için bölgeye geldiklerinde burada Farslarla karşılaştılar. Sâsânî yönetim sisteminin bir parçası olarak, Serahs'ta şehrin yöneticisi olan, aynı zamanda fetih sürecindeki sulh anlaşmasında yerli halkın temsilcisi kabul edilen Merzüban unvanına sahip birinin olduğunu görmekteyiz.¹⁰⁷

Şehre bağlı yerleşim birimlerinin adlarına bakılırsa, İslâmî dönemin ilk yüzyıllarında Fars nüfusunun varlığı önemli ölçüde korunmuştu. Hafsbâz ve Hâlidâbâz dışında Serahs Vahası'ndaki yerleşimler, Arap hakimiyeti altında orijinal isimlerini muhafaza etmiş benziyorlar. Ayrıca Yâkût el-Hamevî, Âcingân yerleşimi hakkında bilgi verirken Acem halkının Âcinkân şeklinde telaffuz ettiğini söylemesi,¹⁰⁸ söz konusu yıllarda bölgedeki etnik ve kültürel yapıda halen fark edilebilir derecede varlıklarının olduğu izlenimini vermektedir. Bu durum, İran ve Orta Asya topraklarındaki tüm bölgelerde benzer şekilde yaşanmış olup Serahs Vahası'na

→

⁹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/193; Hâzîmî, *el-Emâkin ev Me'ttefeka Lafzuhu ve'ftereka Müsemâmâhü fi'l-Emkine*, 269.

⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/262.

⁹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/275.

⁹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/392; İbn Şemâil, *Merâsîdü'l-İttılâ'*, 3/1119.

⁹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/370; İbn Şemâil, *Merâsîdü'l-İttılâ'*, 2/1105.

⁹⁵ Serahs'ın köylerinden olup Yâkût'un zamanında harap haldedir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/424.

⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/215.

⁹⁷ Farsça anlamı "Hafs'ın imar ettiği yer" anlamındadır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/276.

⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/338.

⁹⁹ Hâlid adlı bir şahsa nispetle bu ad verilmiştir. "Halid'in imar ettiği yer" anlamına gelir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/338.

¹⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/312.

¹⁰¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/27; Hâzîmî, *el-Emâkin ev Me'ttefeka Lafzuhu ve'ftereka Müsemâmâhü fi'l-Emkine*, 459.

¹⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/178-179.

¹⁰³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/240.

¹⁰⁴ Serahs'a üç fersah mesafede bir köydür. Serahs halkı Sülfükân demektedir. Birçok alim buraya nispet edilmektedir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/212; Abdülkerim b. Muhammed Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî v.dğr. (Haydarabad: Meclisü Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1962), 7/122-123.

¹⁰⁵ Kelimedeki z harfi, Mervezî nisbesinde olduğu gibi ziyadedir. Serahs'a bağlı bir köy olup neredeyse bir şehir büyüklüğündeydi. Herat taraflarına doğru iki günlük mesafededir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/382.

¹⁰⁶ Serahs'a bir fersah mesafede bir köy olup oldukça muhkemdi. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/153.

¹⁰⁷ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, 39.

¹⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/51 ve 104.

mahsus değildir. Yine Yâkût'un Serahs'a bağlı olduğunu belirttiği, Herat yolu üzerinde yer alan Bâlûcûzecân,¹⁰⁹ antik İnan halklardan Belucilere işaret ediyor olabilir. Ancak kaynaklarda bu halka dair herhangi bir atfın olmayışı, kesin bir kanaat belirtmemize mâni olmaktadır.¹¹⁰

Serahs bölgesinde Pers unsurunun sosyal hakimiyetine rakip hale gelen ilk etmen, fethin hemen akabinde gerçekleşen Müslüman Arap iskânıdır. Arap iskânının durumu, bölgenin toplumsal yapısını değiştiren en önemli hadisedir. Horasan'a yüklü miktarda iskân Ziyâd b. Ebîh'in Horasan'a tayin ettiği Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî'nin valiliği döneminde, 51/671 senesinde gerçekleştirildi. Ziyâd, Kûfe ve Basra birliklerinden oluşan 50 binden fazla askeri aileleriyle birlikte gönderdi. Kaydedildiğine göre bu kabile Merv Nehri'nin (Ceyhun) aşağı kısımlarına iskân edildi.¹¹¹ Aileleriyle birlikte geldiklerine dair kayıttan dolayı bölgeye ilk kalıcı ve sivil iskânın bu tarihte yapılan iskân olduğu kabul edilmektedir.¹¹² Bu kişilerin çoğu Mudar'a mensup Temîm, Kays veya Rebî'a'ya dayanan Bekir b. Vâil kabilelerine mensuptu. Kuteybe b. Müslim'in vali olarak 86/705 yılında Horasan'a geldiği vakitlere rastlayan dönemde Orta Asya'daki Arap nüfusu divan kayıtlarına göre muhtemelen şöyle idi: Basra'dan Ehlü'l-Âliye – 9 bin, Benû Bekr – 7 bin; Benû Temim – 10 bin; Abdülkays – 4 bin; Benû Ezd – 10 bin. Kûfelilerden ise toplamda 7 bin kişi bulunmaktaydı.¹¹³ Serahs'ta nüfuz sahibi olan kabilelerin hangileri olduğu kesin olmamakla birlikte, Ebû Müslim Abbâsîler adına Serahs'ı zapt etmek amacıyla İbrahim b. Bessâm'ı gönderdiğinde, ona karşı çıkan en büyük güç olarak Rebî'a'nın desteklediği Şeybân b. Seleme el-Harûfî dikkat çeker.¹¹⁴

Coğrafya müelliflerinin eserlerinde yer verdikleri şehrin ana yol güzergâhları üzerinde yer alan yerleşim birimlerinin isimleri, bölgedeki iskânın durumu hakkında bir fikir edinmemizi sağlayabilir. Bu açıdan şehrin coğrafi durumu başlığı altında yer verdiğimiz ulaşım yolları üzerindeki yerleşimlerin isimleri incelendiğinde, Serahs ile Merv arasındaki merkezlerin isimlerinin çoğunlukla aslını koruduğu, dolayısıyla Farsça olduğu görülür. Parvaneh Pourshariati'nin ifade ettiği gibi elimizdeki bu tablo ilk dönemdeki iskân açısından Horasan'ı iki kısma ayırabileceğimizi ortaya koymaktadır. Birincisi, Nişabur merkezli olmak üzere Arap iskânının nispeten daha az olduğu İç Horasan'dır. Buradaki iskân, konaklama merkezlerinin

¹⁰⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/329.

¹¹⁰ Aliy Kolesnikov, "The Early Muslim Geographers on the Ethnic Situation in Khurasan (IX-XIII Centuries A.D.)", *Iran & the Caucasus*, (1997), 22; Günümüzde Belûcîler İnan'ın güneydoğusu, Afganistan'ın güneyi ve Pakistan'ın güneybatısında yaşayan bir kabile toplumdur. Halkı ve yaşadıkları Belûcîstân hakkında bk. Richard N. Frye, "Remarks on Baluchi History", *Central Asiatic Journal* 6/1 (1961), 44-50; Nader Entessar, "Baluchi Nationalism", *Asian Affairs: An American Review* 7/2 (1979), 95-104.

¹¹¹ Belâzürî, *Fütüh*, 396-397; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 405.

¹¹² Saleh Said Agha, "Abû Muslim's Conquest of Khurasan: Preliminaries and Strategy in a Confusing Passage of the Akhbâr Al-Dawlah Al-'Abbâsiyyah", *Journal of the American Oriental Society* 120/3 (2000), 214-215.

¹¹³ Agha, "Abû Muslim's Conquest of Khurasan", 217; Naseem Ahmad Shah, "Early Muslim Settlements in Central Asia: A Study of Interaction, Assimilation And Co-Existence", *Proceedings of International Conference: Islamic Civilization in Central Asia* (İslamic Civilization in Central Asia, Astana, 2007), 300.

¹¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 390.

adının Farsça olması ile öne çıkmaktadır. İkincisi ise Arapça isimlere sahip merkezlerin bulunduğu ve iskânın yoğun olduğu Dış Horasan'dır.¹¹⁵ Sonuç olarak Serahs'ın içinde yer aldığı batı istikametinin aksine, Merv'den doğu istikametine doğru uzanan güzergâhlar üzerindeki yerleşim yerlerinin adları bize ilk dönemlerdeki iskânın bu muhitte yoğunlaştığını salık vermektedir. Bu da fetih hareketlerinin yönüyle doğrudan alakalıdır.

Müslüman Arapların geldiği tarihlerde bölgede var olduğuna dair işaretler bulunan bir diğer etnik grup, Türklerdir. Sâsânîler devrinde Akhunlar (Eftalitler) ile giriştikleri kadim mücadeleler esnasında bazı Türk kitlelerinin Horasan'ın iç kısımlarına kadar ulaşarak yerleştiğini biliyoruz. Nitekim İslâmî kaynaklar, zaman zaman fetihler sürecinde Müslüman Arapların bu coğrafyalarda karşılaştıkları Türkler'den bahsetmektedirler. Serahs'ın fethi esnasında, Abdullah b. Âmir Serahs topraklarına geldiği vakit, öncü birliğin başındaki Ahnef b. Kays'ın karşısına İslâmî kaynakların Heyâtıla adını verdikleri ve Herat bölgesinde yurt edinmiş olan Ak Hunlar karşılıdı. Ahnef onları yenilgiye uğrattı.¹¹⁶ Aynı şekilde Ya'kûbî de Merv ile Serahs arasındaki bazı yerleşim birimlerinin halkının Türk olduğuna işaret etmektedir. Müellifin, bu Türklerin saldırılarından bahsetmesi onların henüz Müslüman olmadıklarını ve Türk kelimesinin de din ayırımını ifade etmek için kullanılmış olabileceğini akıllara getirmektedir.¹¹⁷ Bununla birlikte Horasan'a kalıcı Türk iskânı, Selçuklular zamanında gerçekleşti. Gazneli Mahmud Türk göçebelerin Horasan'a geçmelerine müsaade etti. 4000 çadırdan oluşan bu Oğuz kitlesi Serahs, Ferâve ve Ebîverd topraklarında yurt edindiler.¹¹⁸ Selçukluların Gazneliler karşısında nihai zafer kazanmalarının ardından şüphesiz Oğuz boylarının Horasan'a, dolayısıyla Serahs ve çevresine iskânı hız kazanmış, bu hadise bölgenin günümüze kadar muhafaza edilen etnik görünümünün teşekkülünde dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer konu, halkın dini yapısıdır. Yerli halkın dini, Sâsânîlerin resmi dini olan Mecûsilik'ti. Fetihlerin tamamında olduğu gibi Serahs'ta da yapılan anlaşmayla yerli halk cizye ve haraç vermek suretiyle kendi dini yaşantılarında serbest kaldı. Tarihî verilere göre Serahs, yapılan anlaşma ile 150 bin dirhem cizye verecekti. Aynı zamanda Ya'kûbî'nin kaydettiğine göre Horasan haracına dahil olan Serahs bölgesinden yıllık 1 milyon dirhem tahsil edilmekteydi.¹¹⁹ Bu rakamlar, Serahs'ın fetih sonrası gayrimüslim halk nüfusuna işaret etmesi bakımından önemlidir. Zira, daha sonraki vergi kayıtları muazzam bir düşüşe işaret ederler. Örneğin, İbnü'l-Fakîh ve İbn Hurdazbih Abdullah b. Tâhir'in

¹¹⁵ Parvaneh Pourshariati, "Local Histories Of Khurasan And The Pattern Of Arab Settlement", *Studia Iranica* 27/ (1998), 43-44; Robert Joseph Haug, *The Gate of Iron: The Making of the Eastern Frontier* (The University of Michigan, 2010), 131-132.

¹¹⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 1/403.

¹¹⁷ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 57; Sebahattin Samur, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", *Bilimname* IX/3 (2005), 96; Haug, *The Gate of Iron*, 250.

¹¹⁸ Sümer, *Oğuzlar, Türkmenler*, 69.

¹¹⁹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 1/97-98.

valiliği zamanında Serahs haracının 307 bin 440 dirhem olduğunu kaydederler.¹²⁰ İbn Havkal ise 500 dirhem gibi oldukça düşük bir rakama yer vermektedir.¹²¹ Vergilerdeki bu düşüşün, ekonomik durum başlığı altında ele alınacağı üzere birçok sebebi bulunabilir. Konu açısından değerlendirmek gerekirse, söz konusu düşüşün sebebinin zaman içerisinde gerçekleşen İslâmlaşma faaliyetleri neticesinde Serahs vahasında artık İslâm'ın halk tarafından benimsenmesi ve böylece cizye verenlerin sayısının azalması olabilir. Ayrıca zamanla bir devletin hakimiyetinden diğerine giren bölge topraklarının peyderpey haraç toprağı statüsünden çıkmış olması da göz ardı edilmemelidir.

Serahs'taki ihtida hareketlerine dair elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak Abbâsîlerle birlikte mevalinin İslâm toplumu içerisindeki konumunda meydana gelen değişikliklerle birlikte ihtida hareketinin genel durumunda da olumlu yönde gelişmeler olduğunu biliyoruz. Özellikle Bermekîlerle birlikte Fars asıllı mevalinin asil ve eğitilmiş tabakasının devlet kademelerinde önemli görevlere geldiğini, bu esnada da ihtida ettiklerini biliyoruz. Bunlardan biri de aslen Serahslı olan, Hârûn Reşîd zamanında devlete intisap edip oğlu Me'mûn zamanında vezirliğe kadar yükselmeyi başaran Fazl b. Sehl es-Serahsî'dir.¹²² Serahs'tan neşet etmiş, Farsların yüksek tabakasına mensup bu ailenin ihtidası, şehirdeki Fars topluluğunun ihtidasına liderlik etmiş olması mümkündür. Vergilerin düşmesiyle birlikte değerlendirildiğinde bu durumu bize, Serahs'ta ihtida hareketlerinin Abbâsîler'in Horasan'a hakimiyetleriyle görünür hale geldiğini, ardından Tâhirîler ve Sâmânîler ile İslâmlaşmanın hız kazandığını, Selçuklular zamanına gelindiğinde ise İslâm'ın Serahs vahasında en yaygın din olduğunu söylememize imkân verir.

Tarihî kaynaklar, Serahs'ta İslâm'ın Sünnî yorumunun benimsendiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Eserlerinde İslâm toplumunun söz konusu tarihlerdeki yapısına dair önemli ipuçları sunan Makdisî, Serahs'ta Hanefîlerin ve Şâfiîlerin ağırlıkta olduğunu, zaman zaman bu iki mezhep arasında taassuba dayalı çatışmaların meydana geldiğini kaydetmektedir. Serahs'taki Hanefîler kendilerini el-Arûsiyye, Şâfiîler ise el-Ehliyye şeklinde ifade etmekteydiler.¹²³ Bu sebeple şehre kadî ve hatip tayinleri her iki mezhepten birer tane olmak üzere ikişer tane yapılmaktaydı.¹²⁴

Serahs'ta farklı siyasi grupların var olduğuna dair de ipuçlarına sahibiz. Bunlardan biri, Hz. Ali taraftarlarıdır. Hz. Ali'nin ashabından olduğu ve Sıffin savaşına katıldığı rivayet edilen, sahabeden Mus'ab b. Hârice ed-Dab'iyy'in çocukları, Serahs'a yerleşen tabii neslindedir. Babalarının Serahs'a geldiğine dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Muhtemelen Sıffin'den sonra çocukları Serahs bölgesine gelmiş ve Herat yolu üzerindeki Bâlûcûzecân köyüne yerleşmişlerdir. Mus'ab'ın

¹²⁰ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 629; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, 36.

¹²¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/70.

¹²² Müslüman oluşu, hayatı ve siyasi mücadeleleri için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl B. Sehl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995); Mesut Can, *Abbasi Siyaset Geleneğinde Sasani-Fars Tesiri (Fazl b. Sehl Örneği)* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2016).

¹²³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, 1/336.

¹²⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, 1/323.

çocuklarından Ebu'l-Haccâc Hârice b. Mus'ab b. Hârice ed-Dab'iyy el-Bâlûcî, rivayet ehliindedir. Tabiinden meşhur müfessir Katâde b. Di'âme'ye yetiştiği ancak ondan herhangi bir ilim kaydetmediği belirtilmektedir.¹²⁵

Hârice b. Mus'ab'ın kardeşi Amr b. Mus'ab ile oğlu Büdeyl b. Amr b. Mus'ab da, kaynaklarda bu aileden Serahs'ta yaşadığı kaydedilenlerdendir.¹²⁶ Amr'ın bölgenin İslâmlaşması sırasında Serahs'ta doğanların ilki olduğu, özellikle belirtilmektedir.¹²⁷

Şehirde Hz. Ali taraftarlarının (Şia) varlığına dair bir diğer kayıt, babasının öldürülmesinden sonra Yahya b. Zeyd'in Serahs'a gelmesi hadisesidir.¹²⁸ Horasan'a doğru kaçan Yahya'nın bölgede ilk uğradığı yer Serahs şehriydi. Burada Temîm b. Ömer'in kardeşi Yezid b. Ömer'in evine konuk olduğu, yaklaşık altı ay Serahs'ta yanında kaldıktan sonra Belh şehrine geçtiği kaydedilir.¹²⁹ Bu sırada şehrin yönetimini Abdullah b. Kays b. Abbâd el-Bekrî üstlenmekteydi. Yahyâ'nın Serahs'tan ayrılmasına sebep olan şey, Nasr b. Seyyâr'ın Serahs valisine Yahyâ'nın şehirden çıkarılmasını emreden bir mektup göndermesidir.¹³⁰ Sonraki süreçte bu topluluğun şehirdeki faaliyetlerine dair herhangi bir malumata ulaşılamamıştır. Bununla birlikte, daha sonraki asırlarda Hz. Ali'nin soyundan gelen bazı kimselerin Serahs'ta yaşamaya devam ettiği söylenebilir. Nitekim bazı alimlerin biyografilerinde Serahs'ta Seyyid unvanına sahip Ebü'l-Hasen Muhammed ibn Muhammed b. Zeyd el-Hasenî el-Hâfız'dan hadis aldıklarına dair bilgilere yer verilmektedir¹³¹ Kendisinden hadis alanlardan Ömer b. Muhammed b. Ali b. Ebû Nasr el-Fakîh, Ebû Hafs es-Serahsî eş-Şîrazî'nin vefatı 529/1135 olduğuna göre, bahse konu seyid unvanlı şahsın 11. asrın sonları ile 12. asrın başlarında ve Büyük Selçuklu hakimiyetindeki Serahs'ta yaşamış olduğu söylenebilir. Aynı devre tekabül eden tarihlerde Serahs'taki Şia topluluğunun başında, imam sıfatıyla anılan Celaleddin Ebu'l-Fazl es-Serahsî adında bir lider bulunmaktaydı. Bu şahsın 493/1100 senesinde vefat ettiği ve kabrinin Serahs'ta bulunduğu kaydedilmektedir.¹³²

Şehirde kısa bir süre de olsa varlığına işaret edilen gruplardan bir diğeri,

¹²⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/329; İbn Şemâil, *Merâsîdü'l-İttlâ'*, 1/157; Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa' d b. Menî' el-Katib el-Haşimî el-Basrî el-Bağdadi İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 7/262; Halife b. Hayyât, *Tabakâtü Halife b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut, 1993), 599; Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1360), 3/205; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut, 1952), 3/375.

¹²⁶ Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz et-Temîmî Ebû Hâtîm İbn Hibbân, *es-Sikât* (Haydarabad, 1973), 8/154.

¹²⁷ Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz et-Temîmî Ebû Hâtîm İbn Hibbân, *Meşâhîru 'Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmü Fukahâi'l-Aktâr*, thk. Merzûk Ali İbrahim (Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1991), 314.

¹²⁸ Geniş bilgi için bk. Cahid Kara, "Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (15 Aralık 2020), 765-787.

¹²⁹ Müellifi Meçhul, *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 232.

¹³⁰ Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyn İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 1/148; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 3/174.

¹³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/153, 382.

¹³² Zahîruddîn el-Beyhakî İbn Fendeme, *Lubâbü'l-Ensâb ve'l-Elkâb ve'l-A'kâb*, ts., 32.

daha önce bahsi geçen Şeybân b. Seleme el-Harûrî'nin önderliğini yaptığı Hâricîlerdir. Şeybân b. Seleme el-Harûrî, Nasr b. Seyyâr'ı üç sene kadar Merv'de kuşatma altında tuttuktan sonra¹³³ Ebû Müslim'e karşı Nasr'la ittifak yapmış, Serahs'ı kendilerine üs edinmişlerdi. Ancak, 130/747-48 yılında Ebû Müslim el-Horasânî tarafından ortadan kaldırılmalarıyla birlikte Serahs'ta Hâricîlerin adına bir daha rastlanılmamıştır.

Son konumuza geçmeden evvel, Serahs halkının genel karakterine dair bazı tespitlere yer vermek istiyoruz. İslâm coğrafyacıları, eserlerinde şehir ve bölgelerin halkının baskın, genel karakteristik özelliklerini kaydederler. Buna göre Serahs halkı dinç vücuda sahip ve savaşçıdır.¹³⁴ Aynı zamanda Horasan'ın en tartışmacı ve inatçı olanları da Serahslılardı.¹³⁵ Kullandıkları dil ise, Mervlilerin diline yakındı.¹³⁶

6. Ekonomisi

Serahs'ın ana geçim kaynağı, devrin vaha şehirlerinin genelinde olduğu gibi tarımdır. Müslüman coğrafyacılar, şehrin kırsal yerleşim alanlarının nispeten azlığına ve nehir kollarının getirdiği suyun düzensizliğine yer vermelerine rağmen, havasının mutedil ve toprağının verimli olduğuna işaret ederler. Suyun yetersiz olduğu zamanlarda sulama için su kuyularından istifade edilmekteydi.¹³⁷ Nitekim *Hudûdu'l-Âlem* müellifi şehrin bol miktarda bahçe ve bostanlara sahip olduğunu kaydeder.¹³⁸ Böylece şehre yetecek miktarda tahıl üretimi gerçekleşmekte, dahası, diğer bölgelere de ihraç edilmekteydi.¹³⁹

Ziraattan sonra en önemli geçim kaynağı hayvancılıktır.¹⁴⁰ Bu sebeple şehrin badiyelerinde halkın önde gelen mesleği çobanlıktır.¹⁴¹ Özellikle deve, Horasan'da en çok Serahs ve Belh havalisinde yetiştirilirdi.¹⁴² Horasan'ın diğer şehirlerinin ihtiyaç duyduğu develer, bu iki şehirden ihraç edilmekteydi.¹⁴³

Serahs, gerek Merv ve Nişabur gibi Horasan'ın iki büyük şehrinin arasında konumlanması, gerekse Bağdat'tan biri Buhara ve Semerkant'a,¹⁴⁴ diğeri güneydoğu istikametinde Merverrûz ve Belh'e giden İpek Yolu güzergahları üzerinde yer alması hasebiyle kervanların uğrak yeri idi.¹⁴⁵ Bu sebeple oldukça canlı bir ticari hayata sahipti. Halkının altınla süslenmiş ve nakşedilmiş sarık ve baş örtüsü gibi

¹³³ İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 255.

¹³⁴ Müellifi Meçhul, *Hudûd*, 117.

¹³⁵ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 613.

¹³⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1/333.

¹³⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1/313; İdrîsî, *Nüzhe*, 1/462.

¹³⁸ Müellifi Meçhul, *Hudûd*, 117.

¹³⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1/324.

¹⁴⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1/313.

¹⁴¹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 272; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/445; İdrîsî, *Nüzhe*, 1/462.

¹⁴² İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 281; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/452.

¹⁴³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/445; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 272-273; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1/324; Müellifi Meçhul, *Hudûd*, 117.

¹⁴⁴ Yol güzergahı şu şekildedir: Bağdat-Hemedan-Rey-Nişabur-Serahs. bk. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, 25 ve 202; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 98; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 348.

¹⁴⁵ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, 32 ve 209; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 105-106.

eşyaların imalatında maharetli olduğu, bu ürünlerin diğer şehirlere ihraç edildiği ifade edilmektedir.¹⁴⁶

Serahs'tan elde edilen vergilere gelince; fethi esnasında yapılan anlaşmaya göre şehir halkı 150 bin dirhem verecekti.¹⁴⁷ Bu rakam, halktan alınan müşterek cizyeye işaret eder. Serahs'tan toplanan haraç miktarı ise kaynaklarda birbirinden farklı miktarlarda kaydedilmektedir. Ya'kûbî'nin ifadesine göre Serahs'ın haracı 1 milyon dirhemdi.¹⁴⁸ İbnü'l-Fakîh ve İbn Hurdazbih, Abdullah b. Tâhir'in valiliği zamanında Serahs haracının 307 bin 440 dirhem olduğunu kaydederler.¹⁴⁹ İbn Havkal ise 500 dirhem gibi oldukça düşük bir rakama yer vermektedir.¹⁵⁰ Vergi miktarındaki bu değişkenliğin sebebinin, daha önce bahsi geçtiği üzere, İslâmlaşma sonucu cizye veren halk sayısındaki azalma olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte şehrin sulama sistemindeki düzensizliğin ve buna ilave olarak siyasi istikrarsızlıkların da sebep olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Sonuç

Serahs gerek mevcut arkeolojik veriler gerekse İslâmî kaynakların ortaya koyduğu üzere Ahamenîler devrinde kuruldu. Hz. Osman zamanında, Abdullah b. Hâzim tarafından 31/651-52'de fethine kadarki İslâm öncesi devre dair kaynaklar oldukça yetersiz olup şehrin bu devirlerdeki durumuna dair bilgiler çok azdır. Dolayısıyla devam etmekte olan arkeolojik çalışmaların verileri, söz konusu devrin aydınlatılmasında büyük önem taşımaktadır.

Tecen Nehri'nin beslediği kollar ve kanallar tarafından oluşturulan vahada yer alan şehir, vaha temelli yerleşimin tipik bir örneğidir. Şehir, her ne kadar İslâmî kaynaklarda bir *kuhendizin* varlığına işaret olmasa da arkeolojinin ortaya koyduğu ve günümüze ulaşan kalıntılardan da açıkça görülebildiği üzere bir kuhendiz, şehristân/medîne ve bunları çevreleyen rabad kısımlarından oluşmaktadır. Şehir merkezini oluşturan bu unsurların etrafında ise, nehir kolları ve kanalların beslediği kırsal yerleşimler yer alır. Araştırmamızda Serahs'a bağlı iki nahiye, bir rustâk ile yirmi dört köy tespit edilmiştir. İslâm coğrafyacılarının belirttiği gibi bu rakamlar, Orta Asya'daki diğer vaha temelli şehirlere göre oldukça azdır.

Kaynaklarımızda fethinden Abbâsî ihtilaline kadar geçen yaklaşık bir asırlık süreçte, şehirde meydana gelen kayda değer hadiseler yer verilmemektedir. Bu da Emevîlerin sonuna kadar şehrin nispeten huzurlu ve istikrarlı bir süreç yaşadığını söylememize imkân verir. Serahs'ın Abbâsî ihtilal hareketine doğrudan ve topyekûn destek vermediği, Emevî valisi Nasr b. Seyyâr ile Ebû Müslim'e cephe alan Şeybân b. Seleme el-Harûrî'ye üs vazifesi görmesinden anlaşılmaktadır.

Serahs Vahası'nın tarihî süreçte kazandığı sosyal yapısı tam bir kültür moza-

¹⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/209; Zekeriyâ b. Muhammed b. Muhammed Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd* (Beirut: Dâru Sâder, ts.), 30.

¹⁴⁷ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 164.

¹⁴⁸ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 1/97-98.

¹⁴⁹ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 629; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, 36.

¹⁵⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/70.

iğidir. Sâsânîler zamanında bölgede baskın olan Fars unsurlarının yanı sıra, Emevîler zamanında gerçekleştirilen iskân hareketleriyle şehrin sosyal yapısının düalist bir yapıya kavuştuğu söylenebilir. Abbâsîler zamanında hızlandığını düşündüğümüz İslâmlaşma hareketleriyle etnik yapıdaki düalizmin eklektik bir şekilde dini ve kültürel birlikteliğe evrildiğini, ardından Tâhirîler, Sâmânîler ve hatta Gazneliler ile sürecin ivme kazandığını söyleyebiliriz. Bizim açımızdan Moğol öncesi devirdeki en önemli değişim, Oğuz boylarının gelişi ve nihayetinde Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla bölgenin Türk hakimiyetine geçmesidir. Her ne kadar Selçuklu hatta İslâm öncesinde bu coğrafyada Türk varlığı söz konusu olsa da etkileri günümüze kadar devam eden köklü değişim, Serahs topraklarının Selçuklu hakimiyetine girmesiyle gerçekleşti.

Vaha temelli kurulan bir şehir olması hasebiyle Serahs'ın en önemli geçim kaynağı tarımdır. Ayrıca Horasan'ın Merv ve Nişabur gibi büyük merkezlerinin ortasında yer alan bir güzergahta konumlanması, ticaretin de canlı olmasını sağladı. Bununla birlikte büyük çapta imalat sanayine dayalı ekonomik faaliyetlerin bulunmadığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

Serahs'ın bizatihi kendisine dair herhangi bir şehir tarihi telifatına rastlanılmamıştır. Bu yüzden, Horasan'ın diğer şehirlerine ait tarih ve biyografi türü eserlerin derinlemesine tetkik edilmesinin yeni bilgi ve bulgulara ulaşılmasına ve kitap çapında bir tarihinin yazılmasına vesile olabileceğini düşünüyoruz.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Agha, Saleh Said. "Abû Muslim's Conquest of Khurasan: Preliminaries and Strategy in a Confusing Passage of the Akhbâr Al-Dawlah Al- 'Abbâsiyyah". *Journal of the American Oriental Society* 120/3 (2000), 333-347.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-Kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1360.
- Buławka, Nazarij. "The Yaz I-III Settlement Pattern in the Serakhs Oasis, Southern Turkmenistan". *Iran* 55/2 (2017), 143-170.
- Bündârî, Ebû İbrâhîm Kıvâmüddin Feth b. Ali b. Muhammed. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Uşra)*. çev. Kıvameddin Burslan. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1943.
- Can, Mesut. *Abbasi Siyaset Geleneğinde Sasani-Fars Tesiri (Fazl b. Sehl Örneği)*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2016.
- Can, Mesut. "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarında Şehir Tipolojisi: Terminolojik Bir Bakış". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (15 Aralık 2018), 1137-1163.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i cihan gûşa*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1. Basım.
- Çetin, Osman. "Horasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/234-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Dalkılıç, Mehmet. *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (M.705-796)*. Kayseri: Erciyes Marife 21/1 (2021): 409-438

- Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, 2009.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbâru't-Tivâl*. thk. Abdül-Mün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, 1960.
- Entessar, Nader. "Baluchi Nationalism". *Asian Affairs: An American Review* 7/2 (1979), 95-104.
- Frye, Richard N. "Remarks on Baluchi History". *Central Asiatic Journal* 6/1 (1961), 44-50.
- Gibb, Hamilton A.R. *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. çev. Hasan Kurt. Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.
- Guzman, Roberto Marin. "Orta Asya Ve Horasan'da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida Ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme". çev. Mustafa Demirci. *İSTEM* 12 (2008), 255-277.
- Halîfe b. Hayyât. *Tabakâtü Halîfe b. Hayyât*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut, 1993.
- Halîfe b. Hayyât. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe, 1985.
- Haug, Robert Joseph. *The Gate of Iron: The Making of the Eastern Frontier*. The University of Michigan, 2010.
- Hâzimî, Ebu Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Musa b. Osman b. Hazim el-Hemedanî. *el-Emâkin ev Me'ttefeka Lafzuhu ve'ftereka Müsemmahû fi'l-Emkine*. thk. Hamed b. Muhammed el-Câser. Riyad: Dâru'l-Yemâme, 1415.
- Istahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed. *Mesâlikü'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru Sâder, 2004.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut, 1952.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ. *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*. thk. İbrâhîm Sâlih. 27 Cilt. Abudabi: el-Mecme'u's-Sekâfî, 2002.
- İbn Fendeme, Zahîruddîn el-Beyhakî. *Lubâbü'l-Ensâb ve'l-Elkâb ve'l-A'kâb*, ts.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer. *Kitabü'l-Muhabber*. thk. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, ts.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed. *Sûretü'l-Arz*. Beyrut: Dâru Sâder, 1938.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz et-Temîmî Ebû Hâtim. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarabad, 1973.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz et-Temîmî Ebû Hâtim. *Meşâhîru 'Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmü Fukahâi'l-Aktâr*. thk. Merzûk Ali İbrahim. Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1991.
- İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Leiden, 1889.
- İbn Kesîr, 'İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî. 21 Cilt. Gize: Dâru Hicr Li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1997.
- İbn Miskevayh, Ebû 'Ali Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem*. thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. Tahrân: Surûş, 2000.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa' d b. Men' el-Katib el-Hasîmî el-Basrî el-Bağdadi. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Şemâil, Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdülhak. *Merâsîdü'l-İttilâ' Alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bikâ'*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. 'Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem. *el-Kâmil fî't-Târîh*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut, 1997.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî. *el-Büldân*. thk. Yûsuf el-Hâdî. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416.
- İdrîsî, Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh. *Nüzhetu'l-Müşâtâk fî İhtirâki'l-Âfâk*. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409.
- İsfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyn. *Mekâtîlüt-Tâlibiyyîn*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.

- Kaim, Barbara. "Parthian Settlements in the Serakhs Oasis". *Parthica* 10 (2008), 129-134.
- Kaim, Barbara. "Serakhs Oasis at the Crossroads of Communication Routes". *Parthica* 14 (2012).
- Kara, Cahid. "Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (15 Aralık 2020), 765-787.
- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Muhammed (ö. 682/1283). *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*. Beyrut: Dâru Sâder, ts.
- Kolesnikov, Aliy. "The Early Muslim Geographers on the Ethnic Situation in Khurasan (IX-XIII Centuries A.D.)". *Iran & the Caucasus*, 17-24.
- Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec. *el-Harâc ve Sinâ'atü'l-Kitâbe*. thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî. Bağdâd, 1981.
- Makdisî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. thk. M. J. De Goeje. Kahire: Mektebe Medbûlî, 3. Basım, 1991.
- Muradov, Ruslan. "Architects of Serakhs". *The International Illustrated Journal Turkmenistan (in Russian and English)* 1-2 (154-155) (2018).
- Müellifi Meçhul. *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*. thk. Abdülaziz ed-Dûrî - Abdülcebbar el-Muttalibî. Beyrut: Dâru't-Talî'a, 1971.
- Müellifi Meçhul. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*. çev. Yûsuf el-Hâdî. thk. Yûsuf el-Hâdî. Kâhire, 1423.
- Nâsır-ı Hüsrev, Ebü Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî. *Sefernâme*. thk. Yahyâ el-Haşşâb. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Cedîd, 1983.
- Pırlanta, İsmail. "İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Yerleşim Birimlerinin İsmiendirilmesi". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2011), 155-165.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*. Bilge Kültür Sanat, 2012.
- Pourshariati, Parvaneh. "Local Histories Of Khurasan And The Pattern Of Arab Settlement". *Studia Iranica* 27/ (1998), 41-81.
- Samur, Sebahattin. "İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu". *Bilimname* IX/3 (2005), 89-104.
- Sayan, Yüksel. "Serahs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/539-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Sayan, Yüksel. *Türkmenistan'daki mimari eserler: XI-XVI. yüzyıl*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1999.
- Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî v.dğr. Haydarabad: Meclisü Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1962.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Taşkilat ve Kültür)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Shah, Naseem Ahmad. "Early Muslim Settlements in Central Asia: A Study of Interaction, Assimilation And Co-Existence". *Proceedings of International Conference: Islamic Civilization in Central Asia*. 299-308. Astana, 2007.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar, Türkmenler: Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Basım, 1972.
- Şahsi, Resul. "Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Akîm Kalan Devletleşme Teşebbüsü (1846 – 1877)". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2020), 73-119.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-Rusûl ve'l-Mülûk)*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-Meârif, 2. Basım, ts.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. "İlk Dönem İslam Siyâsi Tarihi'nin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (2004), 115-134.
- Yâkût el-Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 2. Basım, 1995.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebü Ya'kûb b. Cafer b. Vehb İbnu Vâdih. *el-Büldân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Fazl B. Sehl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/275-276.

İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Basım, 1993.

<http://www.selcuklumisirasi.com>. "Ebu'l Fazıl Türbesi". Erişim 14 Mart 2021.

<http://www.selcuklumisirasi.com/architecture-detail/ebu-i-fazil-turbesi>

<http://www.selcuklumisirasi.com>. "Yartı Kümbet". Erişim 20 Mart 2021.

<http://www.selcuklumisirasi.com/architecture-detail/yarti-kumbet>